

ANTONI KUCZYŃSKI

WKŁAD POLAKÓW W BADANIA NAD LUDAMI SYBERII I ICH KULTURĄ

WSTĘP

Interesującym lecz słabo opracowanym zagadnieniem jest wkład Polaków do badań nad ludami Syberii i ich kulturą. Konieczność opracowania tego tematu w granicach historii etnografii polskiej jest widoczna, gdyż znaczny dorobek Polaków w tej dziedzinie nie jest jeszcze w pełni znany ani też doceniany w nauce krajowej, a także nie liczy się z nim prawie nauka światowa. Trudno jest wymienić choćby jedną pracę etnograficzną traktującą o obszarach północno-wschodniej Syberii, której autorzy powoływaliby się na fakty zawarte w licznych pamiętnikach polskich jeńców wojennych i politycznych wygnańców z okresu od XVII—XIX stulecia. W wielu wypadkach relacje te posiadają oryginalny charakter i zawierają prawdziwy obraz inwentarza kulturowego z interesującego nas obszaru. Zdarza się nieraz, że zaobserwowane zjawiska oceniono w nich przez pryzmat własnej kultury, ale błędu tego nie ustrzegli się przecież i późniejsi podróżnicy badający egzotyczne plemiona odległych kontynentów. Podkreślić jednak należy, że materiały nagromadzone w pamiętnikach polskich zesłańców z XVII i XVIII stulecia posiadają niepomierne znaczenie przy rekonstruowaniu skomplikowanych procesów etnicznych zachodzących wówczas na Syberii.

Z problematyką tą łączą się liczne pamiętniki jeńców wojennych i politycznych zesłańców, a także artykuły i rozprawy, które powstały w oparciu o pobyt i badania etnograficzne na Syberii. Istnieją względnie istniały ciekawe rękopisy i bogate zbiory etnograficzne wiążące się z tym mało opracowanym zagadnieniem¹. Myślę więc, że ten ogólny

¹ Z ważniejszych rękopisów wymienić należy: B. Dybowski — „Cnoty i wierzenia Kamczadali”, rps. Bibl. im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr inw. 7200/II; B. Piłsudski, L. Szternberg — „Giliatskie teksty”, rps. Arch. Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie, fond. 282, nr 142 oraz B. Piłsudski, Les Polonais en Sibirie”, rps. Arch. Bibl. Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, nr inw. 2798;

przegląd polskich badań nad ludami Syberii pozwoli przyszłemu badaczowi zorientować się w wartości tych materiałów oraz ich przydatności do dalszych studiów z zakresu etnografii i historii Syberii.

Dotychczasowy dorobek historii etnografii polskiej na ten temat ogranicza się głównie do prac związanych z dziejami Polaków na Syberii. Do nich zaliczyć należy interesującą książkę Z. Librowicza, (1884), wymagającą dzisiaj wielu sprostowań i uzupełnień oraz przestarzałe opracowanie M. Janika, (1924) stanowiące nadal najobszerniejszą pozycję z tego zakresu. Pewne wiadomości wynotować również można z artykułów: L. Tatomira, (1865), W. Sieroszewskiego, (1911), J. Talki-Hryncewicza, (1924) i S. Pawłowskiego, (1925), Wreszcie istnieją dwa artykuły poświęcone wyłącznie temu problemowi. Pierwszy z nich jest powierzchownym przeglądem polskich badań nad ludami Dalekiego Wschodu i Azji Środkowej, (M. Korbecka, I. Mosszyńska, I. Okruszko, 1954), drugi natomiast pióra S. Kałużyńskiego, (1966) omawia szczegółowo wkład Polaków w poznanie etnografii Jakutów. W wykazie tym uwzględnić również należy słowniki: E. Maliszewskiego i B. Olszewicza, (1925—1927), S. Zielińskiego, (1932) zawierające bogate wiadomości z zakresu polskich badań etnograficznych na Syberii, bibliografię pamiątek polskich E. Maliszewskiego, (1928), a także pracę magisterską autora artykułu poświęconą ocenie polskich materiałów do etnografii Kamczatki².

tenże: Album fotografii z Syberii i Sachalinu z objaśnieniami Br. Piłsudskiego tamże nr inw. 2799; „Korespondencja Br. Piłsudskiego z lat 1905—1908; tamże nr inw. 4646; „Listy i bruliony listów Br. Piłsudskiego do różnych osób”, tamże, nr inw. 4647; St. Poniałowski Materiały z wyprawy naukowej do kraju Goldów i Oroczonów znajdują się w posiadaniu Archiwum PTL we Wrocławiu, nr inw. 293—295. Dokładne informacje w tej sprawie patrz: St. Poniałowski, „Dziennik wyprawy do kraju Goldów i Oroczonów w 1914 roku”, (wstępem zaopatrzyła i do druku przygotowała B. Heidenreich), Lud, t. 50, 1966, s. 7—120; W. Sieroszewski, Rękopis drugiego tomu monografii o Jakutach (w języku rosyjskim) znajduje się w zbiorach Arch. Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie: mikrofilm tego rękopisu jest w posiadaniu Bibl. Narodowej w Warszawie, sygn. Mf. A. 161; A. Szymański, „Materiały jakuckie ...”, rps Arch. Polskiej Akademii Nauk w Warszawie sygn. III — 24. Zbiory etnograficzne: z ciekawszych kolekcji etnograficznych wymienić należy tę, którą przywiózł z Kamczatki B. Dybowski. Dokładne informacje w tej sprawie znajdują się w: „Katalog wystawy etnograficznej Kamczatki i wysp Komandorskich w Warszawie”, 1883. Większa część z tych zbiorów znajduje się obecnie w Muzeum Narodowym w Krakowie. Także Muzeum Etnograficzne w Krakowie posiada zbiory z terenu Syberii, w skład których wchodzi eksponaty z kolekcji kamczackiej B. Dybowskiego.

² A. Kuczyński, „Etnograficzny obraz Kamczatki w świetle polskich badaczy, podróżników i zesłańców politycznych”, praca magisterska napisana w Ka-

Nic więc dziwnego, że wiele specjalistycznych bibliografii w minimalnym tylko stopniu uwzględnia, a nieraz całkiem pomija polskie źródła do historii i etnografii Syberii. Uwaga ta odnosi się do bibliografii A. Ternowskiego, (1893), A. N. Popowa, (1932) i R. J. Kernera, (1939). W pewnym stopniu sprawy te uwzględnia A. N. Pypin w „Istorji russkoj etnografii”, (1892, t. IV, s. 313—323) oraz bibliografie: W. I. Meżowa i M. I. Sibirjakowa, (1891) i R. Jakobsona, G. Hüttl-Worth, J. F. Beebe, (1957), a także najnowsze wydanie „Istorji Akademii Nauk SSSR”, (1964, t. II).

Przed autorem przystępującym do opracowywania tego zagadnienia stoją drukowane i niewydane rękopisy, pamiętniki oraz drobne artykuły rozsypane w licznych czasopismach, których wartości źródłowej nikt jeszcze nie ocenił. Istnieje wprawdzie wiele popularnych artykułów o polskich badaczach Syberii ale większość z nich jest mniej lub bardziej udaną kompilacją bądź wierną kopią faktów zawartych w poprzednich opracowaniach. Artykuły te ograniczają się przeważnie do podania skrótowej biografii poszczególnych postaci, a tylko w małym stopniu uwzględniają osiągnięcia i treści etnograficzne zawarte w ich pamiętnikach czy pracach. W artykułach tych wymienia się przeważnie W. Sieroszewskiego, B. Dybowskiego, J. Kowalewskiego, J. Czerskiego, A. Czekanowskiego, a więc badaczy których wkład w poznanie Syberii został już wielokrotnie przedstawiony, natomiast ulegli prawie zapomnieniu A. Kamiński-Dłużyk, L. Sienicki, J. Kopeć, K. Lubicz-Chojcecki, F. Ciecierski, A. Januszkiewicz, J. Kobyłecki, J. Żyskar, A. Szymański, B. Piłsudski, R. Błoński, E. Piekarski, A. Giller i inni, których prace posiadają duże wartości dla etnografii.

Zagadnienie polskiego dorobku w zakresie etnografii Syberii wiąże się z historią jej kolonizacji i ówczesną polityką rządu rosyjskiego. Należy tu jednak rozróżnić kolonizację samorzutną od rządowej i dobrowolną od przymusowej. Kolonizacja samorzutna rozpoczęła się w pierwszym okresie gospodarczego opanowywania Syberii, kiedy to przenikające coraz dalej na wschód oddziały kozackie zakładały tam wypadowe stacje, przekształcane kolejno na większe osady, a potem miasta. W ten sposób powstał Tobolsk (1587), Tiumicń (1588), Tomsk (1604), Ketsk (1605), Irkuck (1661) i inne miasta syberyjskie (W. A. Aleksandrov, 1964, G. F. Miller, 1941, W. I. Szunkov, 1941, W. I. Szunkov, 1946, N. M. Ja-drincev, 1946).

Prawie równocześnie z tą kolonizacją rozpoczęła się kolonizacja rzą-

dowa przeprowadzana na mocy postanowień administracyjnych (P. I. Bucinskij, 1889, s. 185).

Odrębne miejsce w procesie poznawania i opanowywania Syberii zajmowała kolonizacja „zesłanych na osiedlenie”. Osadzanie na tych obszarach przestępców praktykowano od pierwszych lat ich podboju, ale dopiero w roku 1769 po zastąpieniu w Rosji kary śmierci katogą — fala zesłańców zaczęła gwałtownie rosnać. Wśród tej kategorii zesłańców wyróżnić należy: zwyczajnych przestępców i kryminalistów, od skazanych na osiedlenie jeńców wojennych i politycznych wygnańców. W okresie od XVII—XIX wieku rząd carski zsyłał na Syberię nie tylko przestępców rosyjskich lecz także jeńców z wojen polsko-rosyjskich, uczestników powstań narodowych oraz członków wszelkich patriotycznych związków. Zsyłki te posiadały charakter celowej akcji kolonizacyjnej mającej podnieść na wyższy poziom gospodarczy syberyjskie prowincje rosyjskiego imperium.

Bardzo często z zesłańców tworzono specjalne oddziały, które wysyłano na podbój nowych ziem i do pobierania podatku tzw. „jasaku”. W roku 1648 car Aleksander Michajłowicz spodziewając się napadu hord kałmuckich na Tobolsk, powierzył ważny odcinek obrony szczególnej pieczy oddziałowi złożonemu z jeńców polskich (Z. Librowicz, 1884, s. 33). Z warstwy kolonistów po niewoli wywodzą się też liczni badacze Syberii i jej ludów. Siły oraz wiedza zesłańców zużywały się na Syberii dla dobra jej mieszkańców, a polscy jeńcy wojenni i polityczni wygnańcy, odegrali rzeczywiście poważną rolę w podniesieniu na wyższy poziom gospodarczy wielu prowincji.

O wpływie Polaków na syberyjskie rolnictwo pisze W. Sieroszewski podając występowanie polskiego nazewnictwa nad rzeką Leną — „polska daroga”, „polskaja polana”, „polskaja pasznia” (W. Sieroszewski, 1928, s. 11). Pogląd ten podziela również Z. Librowicz stwierdzając, że:

„(...) Stan rolniczy był najliczniej reprezentowanym przez Polaków. W wielkim okręgu iszymskim tobolskiej guberni nie było ani jednej znaczniejszej wsi, w której nie możnaby pokazać było kilku lub kilkunastu, czasami kilkudziesięciu polskich dworów. (...) Pod względem materialnym rolnicy byli dobrze postawieni. Przyzwyczajeni do pracy na roli przy mniej dogodnych warunkach w kraju, spotykali trudności tylko w 2—3 latach zanim się zdołali zastosować do wymagań syberyjskiego klimatu” (Z. Librowicz, 1884, s. 181—182).

Nade wszystko jednak, znana jest humanitarna działalność polskich zesłańców wśród ludów Syberii. Wielu z nich zjednało sobie ludność tubylczą serdecznym współczuciem dla jej niedoli. Gdy do jednej z wiosek jukagirskich dotarł W. Sieroszewski, a jej mieszkańcy dowiedzieli się, że jest on Polakiem zaczęli się do niego zwracać

„(...) ze wszystkimi swojemi biedami: przynosili do naprawy zepsutą broń, pytali o radę co do wędzenia i solenia ryb, rzadzali bym uzdrawiał ich ślepców,

leczył ich chore kobiety i nie wierzono, że tego wszystkiego uczynić nie mogą „wszakżeś ty Polak” — mówili Jukagirzy i Jakuci zdziwieni i dotknięci moją odmową. Polak wg. ich mniemania był to człowiek „ze złotymi palcami”, który wszystko wiedział i wszystko umiał” (W. Sieroszewski, 1928, s. 16).

Jak więc widzimy z pobytom Polaków na Syberii łączy się szereg zasług ekonomiczno-społecznych niezależnych zupełnie od przyczyn, które go wywołały. Nie ulega jednak najmniejszej wątpliwości, że wśród tej liczby zesłańców byli i tacy, którzy pod tym względem działali bezwiednie. Szukając korzyści głównie dla siebie przynosili jednak korzyści i temu społeczeństwu wśród którego wypadło im żyć.

Po tych uwagach o charakterze wstępnym przejdźmy z kolei do szczegółowego omówienia wkładu Polaków w badania nad ludami Syberii i ich kulturą. Wąskie ramy tego artykułu nie pozwalają na szersze przedstawienie procedury carskich zesłań na katorgę lub osiedlenie. Dla politycznego systemu caratu Syberia była idealnym terenem wszelkiego rodzaju zsyłek, a przez długie stulecia takie też było jej przeznaczenie. Po każdym stłumionym powstaniu nowe rzesze polskich patriotów wysyłane były na wschód i północ, „do bardziej oddalonych obszarów państwa” — jak głosiła oficjalna formułka w sentencji wyroku. Wśród polskich jeńców wojennych i politycznych wygnańców znalazło się wielu świątłych ludzi, którzy opisali jak najdokładniej miejsce swego pobytu, co przyniosło ogromne korzyści nauce. W celu dopełnienia ogólnej historii polskich badań etnograficznych nad tubylną ludnością Syberii całość dalszego opracowania podzielona jest na cztery działy; w których oprócz wyczerpującego omówienia tekstów źródłowych przedstawiono pobieżną charakterystykę poszczególnych fal zesłańczych i wywodzących się z nich autorów relacji o ludach Syberii.

POLSKIE WIADOMOŚCI Z ZAKRESU ETNOGRAFII SYBERII DO KOŃCA XVIII WIEKU

Przy okazji omawiania polskich badań nad ludami Syberii warto zaznaczyć, że pierwsze kontakty Polaków z obszarami Azji datują się od czasów najazdów mongolskich (tatarskich) na Europę i Polskę w XIII wieku. Zapewne już wtedy, wzięci w jasyr mieszkańcy ziem polskich odbyli daleką wędrówkę w głąb Azji. Właśnie najazdy mongolskie na obszary wschodniej Europy były bezpośrednim powodem poselstwa papieskiego do chana mongolskiego. W roku 1245 papież Inocenty IV przyjął na audiencji pożegnalnej mnicha Jana z Plano Carpini. We Wrocławiu do poselstwa dołączył franciszkanin miejscowego zakonu Benedykt Polak, nazywany w podróżniczej relacji Jana z Plano, Benedictus de Polonia. Droga członków poselstwa wiodła przez Kijów, wybrzeżami Morza Czarnego i Azowskiego, w pobliżu ujścia Wołgi mi-

nęli oni osadę Chadzi Tarchan, gdzie po upływie półtora wieku powstała stolica nowego chanatu: Astrachań. Dalej przechodzili przez stopy zamieszkałe przez Kazachów, koło Jeziora Aralskiego, wzdłuż Syr-Darii przez Turkiestan, Dżungarię i pustynię Gobi.

Swe interesujące obserwacje spisali mnisi w tzw. „Historii Mongołów zwanych inaczej Tatarami”, której redagowanie zajęło im trzy miesiące pobytu na dworze papieskim. Zawarte w niej fakty zgodne są ze źródłami chińskimi, arabskimi, perskimi, a szczególnie z Dżami at-Tawarich (Zbiór Kronik) Raszid ad-Dina, historyka perskiego na służbie mongolskich władców Iranu z końca XIII i początku XIV wieku oraz anonimową kroniką mongolską z 1240 roku znaną pod nazwą „Mongolun Ni’ucza Tobcza’an” („Nieoficjalna Historia Mongołów”). Wiadomości dostarczone przez członków wspomnianego poselstwa były dla ówczesnej Europy pierwszymi autentycznymi relacjami o państwie wielkiego chana, o ludach i obszarach Azji Centralnej.

„Historia Mongołów zwanych inaczej Tatarami” zawiera szereg interesujących wiadomości o zwyczajach i obyczajach tego narodu, podaje organizację armii i wojska, historię państwa mongolskiego, fizjonomię ludów mongolskich, położenia kraju oraz kontakty Mongołów z innymi narodami. Te interesujące informacje krążyły w średniowieczu w wielu odpisach. Ich tłumaczenia istnieją w języku włoskim, francuskim, holenderskim, angielskim, rosyjskim i polskim³.

Dalsze kontakty Polaków z obszarami Azji łączą się ze wspomnianą już kolonizacją rosyjską. Jeńcy z wojen polsko-rosyjskich stanowili poważny procent nowych mieszkańców Syberii. Wśród tej grupy zesłań-

³ Do dnia dzisiejszego nie ustalono kto jest autorem „Historii Mongołów zwanych inaczej Tatarami”. Formalnie jest ona znana pod nazwiskiem Jana z Plano Carpini. Pod nazwiskiem Benedykta Polaka nie istnieje żadna piśmienna relacja z poselstwa do Mongolii pochodząca z jego ręki. Wiadomo jest, że Benedykt Polak złożył na dworze papieskim w Lyonie „cenne w swych szczegółach sprawozdanie ustne, utrwalone w pergaminach z XIV wieku, przechowywanych w bibliotekach narodowych w Wiedniu i Paryżu” (Wyd. zbior. „Polska i Polacy w cywilizacjach świata”, t. I, zes. 3, 1939, s. 233). W tzw. rękopisie Colbertowskim w Bibliotece Narodowej w Paryżu na końcu „Historii Mongołów zwanych inaczej Tatarami” Jana z Plano Carpini znajduje się krótkie streszczenie ustnej relacji Benedykta Polaka pochodzące z niewiadomej ręki (E. Karwoł, „Benedykt Polak w Mongolii”, *Poznaj Świat*, nr. 5, 1962, s. 13). Krytyczne wydanie relacji Benedykta Polaka przygotowywał prof. M. Lewicki jednak nie doszło ono do skutku z powodu śmierci profesora (K. Moszyński, „Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii”, 1958, s. 133 — przypis nr 50). Bezwartościowe tłumaczenie tej relacji ukazało się kilkakrotnie drukiem w języku polskim. Po raz pierwszy opublikował je M. Wiszniewski, „Historia literatury polskiej”, t. II, 1840, s. 208—233, potem przedrukował je I. Danielewski w książce: „Sybir. Pamiętniki Polaków z pobytu na Sybirze”, Chełmno 1864.

ców znana jest postać Nicefora Czernichowskiego, jeńca z wojen polsko-rosyjskich prowadzonych przez Zygmunta III. Osiedlony początkowo w Jenisiejsku, a potem w Ilimsku od roku 1652 kierował N. Czernichowski warzelnią soli w Ust'-Kutsku nad górną Leną. Po

Dyaryusz więzienia moskiewskiego

miast i miejsc

spisany przez

Adama Kamińskiego.

Będąc przed kilku laty w Gemblicach u ks. Piotra Krszyskiego, wieciec zaśluzonego przez odnowienie kościoła gemblickiego, jednego z najdawniejszych i najpiękniejszych strukturą w Wielkiej Polsce, znalazłem w jego bibliotece grube Silva Rerum, które spisywał sobie ze panowania Augusta III, jakiś szlachcic wielkopolski, dworzanią czy sługa starosty kopanickiego, Pontińskiego. Między innymi ciekawymi rzeczami, mieszczącymi się w swej księdze, znalazł się także niniejszy dyaryusz Adama Kamińskiego, który będzie niezawodnie najdawniejszą relacją z pobytu Polaków na Syberii. Pochodzi bowiem z połowy XVII wieku, kiedy najpierwsze drukowane pamiętniki sybirskie: Karola Łabieza Chojeckiego, Beniowskiego i generała Kopcia, odnoszą się dopiero do drugiej połowy XVIII wieku. Ks. Hieronim Kajstewicz w swoim żywocie bł. Andrzeja Boboli (Paryż 1854.) wspominając o najeździe moskiewskiej na Litwę za Aleksego Michajłowicza w latach 1654 i 1655, wymienia O. Kawczyńskiego, Towarzystwa Jezusowego, który z Nowogródka porwan był na Syberję. Powołuje się Ks. Kajstewicz na O. Stanisława Restowskiego T. J., który pisał historję prowincji litewskiej swego zakonu, idąc do O. Kawczyńskiego: „ile tam wycierpiał, jak się stamtąd napowrót do Litwy przedarł, to sam we własnoręcznych pamiętnikach obszerniej skreślił.“ (Dzieje bł. Boboli str. 20.) Nam te pamiętniki nieznane; nie wiemy nawet, czy i gdzie były drukowane. W bibliotece O. Browna nazwiska O. Kawczyńskiego nie ma. Dyaryusz więc Kamińskiego będzie najdawniejszą pamiętką smutków polskich na Sybirze. Szkoda, że kopia, z której niniejsze wydanie sporządzono, pełna błędów i przekręceń, tak że nieraz trudno o rozumienie. Nie wątpim przecież, że rzecz ta, nawet tak jak jest, zajmie czytających.

Widła. 12. Kwieciana 1874.

Ks. A. Maryański.

Ryc. 1. Fotografia wstępu A. Maryańskiego do pracy:
A. Kamiński, *Dyaryusz więzienia moskiewskiego miast i miejsc spisany przez...* Poznań 1874.

zabiciu wojewody Ilimska, który znieważył mu siostrę (czy żonę?) wyruszył z grupą jeńców nad Amur gdzie odbudował ruiny chińskiego Alhazimu i stworzył miniaturowe „państwko”, uniezależniając jego okolice od wzmożonych wpływów chińskich. Alhazim nie istniał długo. Jego centralną rolę zmniejszył ostatecznie traktat nerczyński (1689), a dalsze losy „polskiego ambasadora” rosyjskiej kolonizacji nad Amurem nikną w mroku dziejów późniejszej ekspansji. Sława N. Czernichowskiego i pamięć o nim jako „mądrym chanie” przetrwała w kronikach chińskich, jak też dochowała się wiadomość o tym, że rząd bogdychana korespondował z nim, nie tylko po chińsku, ale i po polsku (S. Zieliński, 1932, s. 70—71) ⁴.

⁴ W świetle istniejącej literatury postać N. Czernichowskiego nie rysuje się zbyt wyraźnie. W źródłach tych istnieją pewne różnice biograficzne nasuwające

Co się tyczy najwcześniejszych polskich relacji z zakresu etnografii Syberii, to przegląd ten rozpocząć należy od Adama Kamieńskiego o -Dłużyka, o którym nie wiemy więcej ponad to, co sam o sobie napisał w „Dyaryuszu”. Wzięty do niewoli rosyjskiej 20 października 1657 r. podczas bitwy z wojskami kniazia Jurija Dołgorukiego „pod Basią między Uchłami”⁵, wywieziony został na Syberię gdzie podzielił los większości ówczesnych mu zesłańców — wcielony do oddziału wojskowego zajmował się podbojem nowych ziem i zbieraniem podatku tzw. „jasaku”. Po 4-letnim pobycie w Rosji i na Syberii wrócił do kraju, gdzie napisał „Dyaryusz więzienia moskiewskiego miast i miejsc spisany przez Adama Kamieńskiego”, wydany przez ks. A. Maryańskiego w opracowaniu „Warta. Książka zbiorowa ofiarowana księdzu Franciszkowi Bażyńskiemu . . .”, Poznań 1874. Oryginał „Dyaryusza” nie jest do dzisiaj znany, a jego wydawca ks. A. Maryański pisze we wstępie: „Będąc przed kilku laty w Gembicach u ks. Piotra Kuszyńskiego, (. . .) znalazłem w jego bibliotece grube Silva Rerum, które spisywał sobie za panowania Augusta III jakiś szlachcic wielkopolski, dworzanin czy sługa starosty kopanickiego, Ponińskiego. Między innymi (. . .) w onej księdze, znalazł się także niniejszy dyaryusz Adama Kamieńskiego, który będzie niezawodnie najdawniejszą relacją z pobytu Polaków na Syberii” („Dyaryusz więzienia . . .”, s. 378).

Od tego momentu wzmianki o A. Kamieńskim-Dłużyku i jego „Dyaryuszu” spotykamy w wielu publikacjach (A. N. Pypin, 1892, t. IV, s. 316, Z. Librowicz, 1884, s. 34—36, S. Zieliński, 1932, s. 201—202, ale często określa się go jako „krótki, skąpy w dane faktyczne” (Polski Słownik Bibliograficzny, 1939 1946, t. V, s. 200). Ostatnio jednak etnograficzna wartość tego „Dyaryusza” została oceniona przez B. I. Polewoja z Irkucka (1965, t. V, s. 122—129), S. Kałużyńskiego, (1965) oraz Z. Jasiewicza, (1966).

Należy jednak podkreślić, że A. Kamieński-Dłużyk jest pierwszym Polakiem, który pozostawił w swym „Dyaryuszu” opisy: Wogułów, Tunguzów, Jakutów, Czukczów i Giliaków. O Wogułach pisze on że:

konieczność wnikliwszej korekty poglądów na temat kolonizacyjnej działalności tego zesłańca. Sprawa ta nie jest łatwa gdyż należałoby wykorzystać wspomniane kroniki chińskie, a także zbiory starych syberyjskich archiwów, w których być może kryją się nieznane wiadomości z tego zakresu. Literatura dotycząca N. Czernichowskiego: M. D ubiecki, „Osadcy w ziemi Mandżu”, Tygodnik Ilustrowany, nr. 358—365, 1874, tenże: „Obrazy i studia historyczne”, Warszawa 1884, tenże: „Osadcy ziemi Mandżu w XVII stuleciu. Obrazy i studia historyczne”, Warszawa 1901, wyd. II, Z. Librowicz, op. cit. s. 15—28; T. Turkowski, „Czernichowski Nicefor”, Polski Słownik Biograficzny, Kraków 1938, t. IV, s. 342—343.

⁵ Data ta podana jest mylnie. Bitwa nad rzeką Basią odbyła się w r. 1660.

„Mają w lesie koczowiska, zrobione z drzewa; niskie okienko jedno, ogień dzień i noc gore w kominie. Pieców nie mają, ani drzwi, tylko dziura miasto drzwi. Ław także nie mają, tylko na ziemi siedzą. Zwierzem żyją, ale i chleb jedzą, bo kupują u Moskwy za skóry jelenie i łosie. Niedźwiedzia gdy zabiją, to nad nim płaczą, powiadając: że nie my tobie śmierci przyczyną, ale łuk nasz. Potym go zjedzą, a głowie się jego modlą, która zawsze w koczowisku w kącie stoi, statkiem nakryta, i różnych sukien nawieszano koło niej. Zboża ci ludzie nie sieją, tylko się lasem bawią; ryb mało albo nic, bo rzek nie mają wielkich” (Dyaryusz więzienia ... s. 381).

Informacja ta chociaż ogólnikowa zawiera jednak wiele cennych spostrzeżeń wśród których na szczególną uwagę zasługuje wzmianka o kulcie niedźwiedzia. Wspomniane tu przez A. Kamińskiego-Dłużyka zapewnianie myśliwego, że nie on, a tylko jego łuk jest sprawcą śmierci niedźwiedzia stanowi właściwy początek cyklu obrzędów i ceremonii o charakterze religijno-magicznym, wspólny dla wielu grup etnicznych Syberii u których występował kult tego zwierzęcia. W ten sam sposób postępują i Ewenkowie, którzy po zabiciu niedźwiedzia, czynem tym obwiniają ludzi, lub twierdzą, że śmierć jest dziełem przypadku spowodowanego przez samo zwierzę (A. F. Anisimow, 1958, s. 108).

Inne strony „Dyaryusza” zawierają informacje o Ostiakach, którzy prowadzili koczowniczy tryb życia, łowili ryby w sieci z włókien pokrzywy, polowali na dzikie gęsi i kaczki.

Najdokładniej jednak opisał polski zesłaniec Tunguzów z okolic górnej Angary i dolnej Leny. Jego zdaniem byli oni wybornymi strzelcami, polowali przy pomocy łuków, hodowali renifery, których stada dochodziły u nich do 1000 sztuk. Zmarłych chowali na drzewach, żyli w wielożeństwie, a twarz pokrywali tatuażem. A oto fragmenty samego „Dyaryusza” podające szczegóły o Tunguzach i ich kulturze:

„Ci Tungusi lud lekki, z łuku strzelec niesłychany, chyży. Zimie i lecie włączają się od rzeki do rzeki dla pożywienia, a jedzą w pół surowo, z zabitego zwierza krew świeżą ssią. Z zabitej łani brzucha wyjąwszy cielęta, jedzą. Każdej rzeczy nie przepuszczają, lubo najbrzydszej. Żon po dziewięciu mają, a żony ich tak dobrze z łuku biją, jak mężczyzna. Jeleni stada wielkie po 1 000 i więcej. Mają także jelenie ćwiczone, że dzikie oszukiwają takim sposobem, że ten jeleń domowy już jest zwyczajny; tedy temu jeleniowi nałożą na rogi rzemienny powróż blisko dziesięciu łokci, i trafia się, że kiedy dziki jeleń przyjdzie, tedy ów jeleń domowy z nim igra, i tak ów powróż na niego zarzuci i upłata go tak, że się ze sobą biedzą, a potym gospodarz, albo pastuch, który chodzi za tymi jeleniami, obaczywszy tego jelenia, z łuku go zabija, a temu krwi z wodą da się napić” (Dyaryusz więzienia... s. 284).

Jadąc dalej w kierunku północnym zetknął się autor „Dyaryusza” z Jakutami, którzy

„Koni stada bardzo wielkie chowają, a białych najwięcej. Bydła także mają dość. Byki bardzo wielkie chowają, a nosy ich przewleczone, jak u niedźwiedzia, także i u krów. Wszystko jeżdżą na nich, a konie jedzą, jako psi; niczym się nie

brzydzą, nigdy się nie umywają, paznokci nie obrzynają, chodzą nago z lukami, na głowie kaptury z piórami żórawiami jak straszdyła, grzechu w niczym nie znają. Ni Boga, ni wiary, owo zgoła bestyom podobni. Ci ludzie posiedli tę Lenę i brzegi jej. Tam się żadna rzecz nie narodzi, bo ziemia nie taje więcej jak na łokieć. Tam jest zwierza i ptastwa niesłychana moc, ale poganie nie umieją ich zażywać: tak jak psy jedzą. Co większa, pióra oskubisz, u kogo jest kociel, to warzą, u kogo zaś nie masz, to kamieñmi parzą w dzieżkach albo korytach, bez soli. Strój nagi w lecie i w zimie. W żartach wstydu żadnego nie mają, ani co grzech jest nie wiedzą. Na koniach białogłowy jeżdżą, a mają siergi wielkie w uszach, jak talerze srebrne, na czole noszą krągi, a na szyi srebrne i miedziane obręcze. Tak jak mężczyzny chodzą w skórach jeleniach i wołowych, sierścią do ciała, a drugą na wywrot. Łuki mają długie, wyżej człowieka, a ciężwy rzemieńne” (Dyaryusz więzienia ... s. 385—386).

Przytoczone tu wiadomości są prawdziwe, a choć spora ich część wymaga komentarzy, znajdują one potwierdzenie u późniejszych badaczy (D. A. Kočniev, 1899, W. L. Priklonskij, 1896, W. Sicroszewski, 1900, S. A. Tokariev, 1945 i inni).

Na dalszych stronach „Dyaryusza” zamieszczona jest informacja o ludzie, którego nazwy autor nie podał.

„Tam nad morzem — pisze on — są góry wielkie i ludzie dzikie; bardzo się w psach kochają, których mają po kilkadziesiąt i po kilkuset. To największy pan, który ma psów najwięcej. Na psach jeżdżą, psy jedzą, w psich skórach chodzą i z córkami posag dają psy i ubiory psie mają, drożej sobie ich szacują niż sobile, albo inne piękne zwierzęta. Lud prosty; nic innego nie mają prócz psów. Poganie, bałwochwálcy, czarownicy wielcy; z djablami z ust w usta mówią; jawnie i widomie im się pokazują w postaciach różnych bestyj, ptaków, żmijów, kruków, jako w co kto wierzy, takie czarownicy ludziom pokazują, a o Bogu nie wiedzą. Ci ludzie mieszkają nad rzeką Lamą⁶, która wpada w morze, jakby w koniec Zimnego Morza” (Dyaryusz więzienia ... s. 386—387).

Wnosząc z etnicznego układu Syberii w XVII stuleciu była to ludność jednego z licznych wówczas plemion tunguskich — Kilarów, Ujganów, Godnikanów i innych — rozsiedlonych wówczas w dorzeczu Lamy (B. O. Dołgich, 1960, s. 379 — 386 oraz mapa na końcu książki).

Dalsze informacje A. Kamińskiego-Dłużyka wymagają jednak poważniejszych sprostowań. Pisząc o Czukezach podaje on, że są oni wysocy, noszą długie brody i:

„... chodzą jakby Barnardyni w kapturach; u każdego paciorki w rękę, szablę ma przy boku na kształt starych kordów, mało co dłuższa nad łokieć, ale lud bardzo bitny. Kraje tam bardzo piękne, ciepłe i obfite, ale nam tam długo nie dali popasać” (Dyaryusz więzienia ... s. 387).

Pewne szczegóły opisu oraz nazwa ludu wskazują, że rzeczywiście mamy tu do czynienia z Czukezami, ale skąd się wzięły u nich długie

⁶ Chodzi tu o rzekę Ochotę wpadającą do Morza Ochockiego, którą w XVII w. nazywano często Lamą (W. P. Polewoj, op. cit., s. 127).

szable przy boku na „kształt starych kordów” i długie brody, których raczej Czukeczowie nigdy nie zapuszczali. Kwestia ta pozostaje jeszcze nie wyjaśniona⁷.

Pisząc o Giliakach wspomina A. Kamieński-Dłużyk, że:

„Jeżdżą na niedźwiedziach i tak nimi kierują jak u nas końmi, ale im obrzynają paznokcie i zęby wybierają, a karmią ich na stajni, jak woły, i jedzą ich także.” („Dyaryusz więzienia ...” s. 387).

Informacja ta nie jest w pełni prawdziwa. Prawdą natomiast jest, że Giliacy hodowali niedźwiedzie, które potem zabijali i zjadali je w celach kultowych.

Oceniając wartość materiałów etnograficznych zawartych w „Dyaryuszu” podkreślić należy, że są one w przeważającej części prawdziwe, zgodnie z notatką, którą zamieścił sam autor w jego zakończeniu: „Ten mój dyaryusz napisany przeze mnie nicej nie ma fałszywego, ale com widział memi oczyma, tom wyraził, na co się ręką moją podpisuję”. („Dyaryusz więzienia ...”, s. 388).

W odniesieniu do wiadomości z zakresu etnografii ściśle opisowej, dodać należy jeszcze inne pamiętniki polskich jeńców wojennych z XVIII w., którzy już w owym czasie przemierzali olbrzymie obszary Syberii. Drugim z kolei autorem wspomnień z syberyjskiego wygnania był Ludwik Sienicki (1677—?). Wzięty do niewoli po kapitulacji Bychowa (1707) został wraz z bratem Krzysztofem Sienickim wywieziony do Moskwy, a potem na Syberię do Tobolska. Po półrocznym pobycie w tym mieście przeniesiono ich do Jakucka, dokąd przybył tylko Ludwik, gdyż brat jego zmarł w drodze wkrótce po wyruszeniu z Tobolska. Przebywając na zesłaniu w latach 1707—1722 poczynił L. Sienicki szereg trafnych spostrzeżeń o życiu napotkanych ludów, a najwięcej o Jakutach. Obserwacje swe zawarł w wydanej po powrocie książce: „Dokument osobliwego miłosierdzia Boskiego, Wilno 1754, której wartości jako źródła etnograficznego nikt jeszcze w pełni nie ocenił. W odniesieniu do Jakutów uczynił to ostatnio S. Kałużyński podając szereg bardzo trafnych komentarzy do zawartych w niej opisów kraju i ludzi (S. Kałużyński, 1966, s. 173—174).

L. Sienickiego uderzał odmienny sposób życia i egzotyczna kultura syberyjskich tubylców. O Jakutach pisał on że:

⁷ Z krótkiego opisu przytoczonego w „Dyaryuszu” wnosić należy, że byli to prawdopodobnie Czukecz. Biorąc jednak pod uwagę terytorium ich rozsiadlenia w XVII wieku (B. O. Dołgich, op. cit., s. 549—578 oraz mapa na końcu książki), a także niezbyt dokładne określenie obszaru na którym oddział A. Kamieńskiego został rozbity przez „Czuchczów”, sprawę tę należy uznać za nie wyjaśnioną.

"... bawią się latem łowieniem ryb, z jesieni zaś samey udają się na głębokie puszcze y dzikie lasy, dla strzelania soboli, lisów, piesków, gronostajów, popielic, łosi, jeleni, żubrów, niedźwiedzi, wilków, (...) y inszego tam będącego zwierza, mięso wszelakiego zwierza gdzie zabiją tam jedzą, skóry wnosząc do domów, temi dań Carowi płacą, y co im trzeba kupują, pieniędzy nie mają, (...) y tych skór używają miasto pieniędzy między sobą, a żony i dzieci ich, bawią się łapaniem szczurów, jeuraszków, barunduków, y inszych nieczystych zwierząt,

DOKUMENT

OSOBLIWEGO MIŁOSIĘDZIA BOSKIEGO

Cudownie z Kalwińskiej Sekty
Pewnego Sługę y Chwałę Swego

do
KOŚCIOŁA CHRYSZTUSOWEGO

POCIĄGAJĄCY,

Z wykładem niektórych Kontrowersyi zachodzących między nauką Kościoła Powzrznego Katolickiego, a podaniem wymyślonym rozumem ludzkim Luterkiy, Kalwińskiej, Greckiey, y innych w tej Księdze wyrażonych y nazmienionych Sekty;

Y z wspomnieniem o mniey znanych Moskiewskiego Państwa krajach w pogodńskich Mędach y faszce rossijskich, ale duchownego porządku iada w różnych Sektach od jedności Powzrznego Kościoła odpadłych, anglicy z aporu, części z niewiadomości żyjących, z druku pierwszy raz

WYCHODZĄCY.

W W I L N I E
w Drukarni J. K. M. Wieleboych XX. Franciszkanow
Roku Pańskiego 1754.

Ryc. 2. L. Sienicki, *Dokument osobliwego miłosierdzia boskiego...* Wilno 1754. Faksymile strony tytułowej

które (...) jedzą, latem zbierają jagody, porzeczeki czerwone y czarne, czernice albo pijanice, brusznice, które w obfitości tam się rodzą, (...) na wiosnę kopią różne korzenie, gotując sobie na zimę dla wikt, a naywięcey na wiosnę zdzierają korę sosnową, z której szarą y zioną naybarziej fundują i zapasują. Żon mają tyle, wiele mogą przekarmić, a kupują u jey krewnych, (...) a jeśli się niepodoba, znowu drugiemu sprzedają, (...) Za boga mają łabędzia, a na mieyscu popów Szamanów mają, którzy czarnoxięską naukę umieją, y ubrawszy się w żelazne karaceny biją w bębny, a na te bębnienie przychodzi diabeł w postaci łabędzia, y rozmawia z Szamanem jako człowiek, powiadając każdą rzecz o którą się go Szaman pyta, co się ma urodzić, kto ma umrzeć, y jakie kto ma mieć szczęście w strzelaniu, w łowieniu ryby y inszych okolicznościach, a gdy który zacho-

ruje, mówią że ich Szastan ziele. Ci Jakuci, od Ruskich ludzi, którzy za nich Carowi jesak, to, jest dań płacić podeymą się, z wielką ochotą chrzczą się po Rusku a gdy ich oycowie chrześni odjadą do Jakucka, (...) znowu wracają się do lasów swoich, Jakuckie zwyczajnie stare przyjmują” (Dokument osobliwego miłosierdzia ... s. 11—12).

L. Sienicki dał więc obraz kultury Jakutów bardzo zbliżony do tego jaki rysują późniejsi badacze — W. Sieroszewski, E. Piekarski i inni. A ponieważ to co napisał zawiera również i parę mylnych sądów, przeto jego wywody o szwedzkim pochodzeniu Jakutów mają dla nas i to znaczenie, że dają świadectwo „panującemu wówczas przekonaniu o nieautochtonicznym pochodzeniu Jakutów, co jest dzisiaj kwestią bezsporną” (S. Kałużyński, 1966, s. 174).

„Ten Jakucki naród — pisze on — odmienny jest y ubiorem, od wszystkich tamecznych narodów, mowę osobliwą mają, ubiór zaś nakształt Szwedzkiego, tylko wszystko ze skór zwierzęcych, opięto, krótko, z tyłu rospory. O Jakutach tych powiadają, jakoby z dawnych lat mieli być rodem ze Szwecyi, a niechcąc ciężarów znosić, (...) na statki wodne posiadawszy na morze puścili się, y wiatrami przeniesieni do Jakucka, wysiadłszy, Tunguzów, którzy na ten czas y Jakucką ziemię trzymali wybiwszy y wypędziwszy z całego Jakuckiego okręgu tam osiedli;” (Dokument osobliwego miłosierdzia ..., s. 11).

Wzmianka o szamaniźmie jakuckim zestawiona z wiadomością, że za „boga mają łabędzia” wymaga pewnych komentarzy. W szamaniźmie tego ludu nie istniało wyraźnie sprecyzowane pojęcie najwyższego bóstwa, stąd też chodzi tu zapewne o ducha zjawiającego się podczas obrzędu szamańskiego. Duch ten występował więc pod postacią łabędzia, gdyż w przekonaniu jakuckich szamanów duchy te zjawiały się jako zwierzęta. Wnioskować o tym można z dalszej części tekstu: „przychodzi diabeł w postaci łabędzia y rozmawia z Szamanem jako człowiek” (S. Kałużyński, 1966, s. 174).

Pomimo paru błędów i niedokładności materiały etnograficzne L. Sienickiego są nadzwyczaj cenne. Z jego relacji widać wyraźnie jak dalece interesowała go egzotyka syberyjska. Wprawdzie znalazł się on na Syberii współcześnie z Ph. J. Strahlenbergiem, szwedzkim jeńcem spod Połtawy, ale swą książkę wydał nieco później od niego (1754), stąd też zaszczytne miano prekursora studiów ałtajskich przypadło temu pierwszemu — autorowi „Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia...”. Stockholm 1730.

W źródłach historycznych dochowały się liczne wiadomości o innych Polakach, którzy już w XVII wieku znaleźli się na Syberii. Ks. Jędrzej Kaweczyński (?—1667), jeden z pierwszych, znanych w historii Polaków, którzy wywiezieni byli na Sybir, pozostawał 10 lat na wygnaniu, a wrócił prawdopodobnie z A. Kamieńskim-Dłужиkiem (S. Zieliński, 1932, s. 208—209). Następny z Polaków Ignacy Kosarzewski

przedostał się na początku XVIII w. z Kamczatki na Wyspy Kurylskie (J. Pertek, 1957, s. 279 i przypis nr 2), a jednym z pierwszych osadników na Kamczatce był Dymitr Pawłucki, wnuk polskiego szlachcica Jana Pawłuckiego zesłanego na Sybir za rządów Zygmunta III (Z. Librowicz, 1884, s. 29—30, A. N. Pypin, 1892, t. IV, s. 316).

X + X

w ten się nam pokazuje, a mocniejszy y mędrzy jest od wsiy. *Odpowiedź*
 Atkich bogow Rudkich, y opowiada nam, wsiyżkie przyżycie *Jakucka o*
 rzeczy nam potrzebne, y o co się go pytamy, czego Ruicy bo- *boğa.*
 gowie uczynić nie umiela, y nie mogą.

Przyšli też przy mnie z Łamy Łamutkowie do Jakucka dla *Narod*
 płacenia dan Carowi, Ci Łamutkowie przed przyściem Jakutow *Łamutkow*
 ze Sewecy po polu z Tunguzami mieszkałi, jeden język mieli, *nad morzém*
 jedne ceremonie trzymali, jednake odzienie nosili, a gdy Tan- *Lodowozem*
 guzi przez Jakutow z Jakuckiej ziemi wygnani, Łamutkowie *Łama*
 nad morzem lodowatym Łama nazwanym mieszkałacy, wypę- *Łama*
 dlić się nie dalałi, y jako mężczy przy swojey dawney posleśli się *Łama*
 utrzymali, ale y nad Jakutami już tryantować zaczęli, y *Łama*
 gdyby byli Moskiewscy ludzie z strony napadły niepodobli *Łama*
 Jakutow, pewnieby się przed Łamutkami nieotrzymali Jakuci; *Łama*
 jakoż y teraz, lubo już pod władzą Moskiewką te oba narody *Łama*
 zostali, jednake gdzie się tylko zeyda, trodzie się zabijają. Ci *Łama*
 Łamutkowie, maia za boğa niedzwiedzia białego morskiego, a *Łama*
 od Jakutow Łamałstwa, to jest, czarnościwa nauczyli się *Łama*
 od dawnych Tunguzow się odmiénili, lecz te błędy, które od *Łama*
 swoich przodkow mieli za najlepzą prawdę, y dotąd u siebie *Łama*
 trzymają. Niebawisz z Korackiego narodu Ruicy ludzie przy- *Łama*
 wzięli Amanatow, to jest, co znaczniejszy z tego narodu lu- *Łama*
 dźi wziętych w arefzt, albo wykładacie, że ma ten cały narod *Łama*
 co rok dan Carowi wypłacać. Ten narod także ofobliwego *Łama*
 jest języka, y ubior inną formą ma, także z skór zwierzęcych. *Łama*
 Z ciekawości pozedłem przypatrzeć się im, gdzie nam tam widu *Łama*
 stójacy, z boku wyskoczyła świnią, której my tam stójacy *Łama*
 nieuważali. A ten Korak obaczywszy świnię, upadł na ziemię *Łama*
 wołając, że już muszę umrzeć, bom obaczył tu swego boğa, o *Łama*
 którym jakiśmy go zaczęli pytać gdzie go y jak widział, cze- *Łama*
 gośmy z nim stójacy nieuważali; w tym znouw też się wracała *Łama*
 świnią, on powtóre upadły wołał, na ten czas zrozumiełiśmy, *Łama*
 że to dla świni czynił, wziwłszy tedy onego pokazaliśmy mu *Łama*
 świnię tłumacząc, że świnią tak fromotną, sprośną, y szpetną *Łama*
 bętya, bogiem być nie może, który będąc Stworzycielem wsiy- *Łama*
 Atkich rzeczy, y pięknych, sam najpiękniejszym być musi, ale *Łama*
 prośły y gruby narod, swoich ślarych zwyczajow, y zatwar- *Łama*
 dźiałego

Za boğa
niedzwie-
dzia białego
morskiego.

Narod
Koracki.

Za boğa
swinie.

Ryc. 3. L. Sienicki, Dokument osobliwego miłosierdzia boskiego... Wilno 1754. Faksymile strony 13.

Nie byli to jedyni Polacy na Syberii. Już w drugiej połowie XVIII w. przybywa na jej obszary znaczna liczba konfederatów barskich, z których część osiedlono w Orenburgu (dzisiejszy Czkałow), pozostałych w Tobolsku i jego okolicy. W grupie tej był również Karol Lubicz Chojecki (około 1760—?) wzięty do niewoli po zdobyciu Krakowa w 1768 roku. Wcielony do oddziałów kolonizujących Syberię przybywał początkowo w Tobolsku, a potem w Omsku i nad granicą chińską. Po powrocie do kraju wydał wspomnienia — „Pamięć dzieł polskich podróży i niepomysłny sukces Polaków przez urodzonego Karola Lubicz Chojeckiego”, Warszawa 1789⁸, zawierające dokładny opis wędrówki. Jakkolwiek wia-

⁸ Pamiętnik K. Lubicz Chojeckiego doczekał się dwu następnych wydań: wyd. II, Warszawa 1790, wyd. III, Chełmno 1864.

domości etnograficzne przekazane przez K. Lubicz Chojeckiego dotyczą w szczególności Kirgizów, to jednak posiadają one niepomierne znaczenie dla etnografów zajmujących się rekonstrukcją XVIII-stowiecznych układów ludnościowych na obszarze Syberii. Historyka zainteresują napewno informacje K. Lubicz Chojeckiego ukazujące przebieg powstania chłopskiego w Rosji pod przywództwem Jemieliana Pugaczowa.

Najgłośniejszą jednak sławę pozostawił po sobie konfederat barski Maurycy August Beniowski (1746—1786), człowiek uważany przez jednych za Polaka przez drugich za Węgra. Urodzony w Werbowie na Węgrzech, odziedziczył na Litwie majątek po stryju. Walcząc po stronie konfederacji dostaje się do niewoli rosyjskiej. Zesłany początkowo do Kazania, a potem do Bolszerecka na Kameczatce, wywołał tam bunt i uciekł na zagarniętym statku. Swe pełne burzliwych przygód życie opisał w: „Historia podróży y osobliwszych zdarzeń sławnego szlachcica polskiego i węgierskiego z francuskiego tłumaczona”, 4 tomy, Warszawa 1797⁹. Choć w pamiętniku tym roi się od fantastycznych opisów przygód doświadczonych przez autora, to jednak zawarte w nim skąpe dane etnograficzne nie stoją w sprzeczności z relacjami innych autorów. Mimo uzasadnionych wątpliwości co do jego przynależności narodowej (choć osobiście uważa go autor za Węgra) informacje te winny być zawsze uwzględnione w wykazie źródeł do etnografii Syberii.

Pod koniec XVIII stulecia sporo etnograficznych obserwacji poczynił gen. wojsk kościuszkowskich Józef Kopeć (1762—1827) zesłany na Kameczatkę po klęsce maciejowickiej. Szlak jego zesłańczej wędrówki prowadził przez Moskwę, Kazań na Tobolsk do Irkucka, a potem rzeką Leną do Jakucka skąd wiódł dalej lądem do Ochocka, następnie morzem na Kameczatkę. Wydany po śmierci jego „Dziennik podróży Józefa Kopcia przez całą wzdłuż Azyą, lotem (lądem) do portu Ochotska oceanem przez wyspy Kurylskie do Niższej Kameczatki ...”, Wrocław 1837¹⁰, zawiera nie tylko opis Kameczatki (gdzie przebywał na zesłaniu) ale także i innych obszarów Syberii z jej ludami.

Relacje J. Kopcia o mieszkańcach Kameczatki stanowią cenne dopeł-

⁹ Pamiętnik M. A. Beniowskiego doczekał się szeregu wznowień i obcojęzycznych tłumaczeń. Pierwsze jego wydanie opracowane zostało przez Magellana i ukazało się w Paryżu w 1791 r. pt.: „Voyage et memoires de Maurice Auguste, comte de Benyowski, magnat des royaumes d'Hongrie et de Pologne”, Paris 1791, poczem nastąpiły tłumaczenia na język angielski, niemiecki, szwedzki, holenderski, węgierski, słowacki i inne. Polski przekład dokonany był z francuskiej edycji Magellana i wydany został w Warszawie 1797 r. Ostatnie, skrócone polskie wydanie tych pamiętników ukazało się w 1898 r. w Krakowie jako — „Dziennik podróży hr Maurycego Augusta Beniowskiego na Syberii, Azji i Afryce”.

¹⁰ Późniejsze wydania tego pamiętnika z pewnymi zmianami w tekście i tytule ukazały się: Berlin 1863; Chełmno 1865; Berlin 1868; Lwów 1881; Paryż 1887 (z przedmową A. Mickiewicza); Lwów 1899; Lwów 1906.

nienie do prac S. P. Kraszeninnikova (1755), G. W. Stellera (1774), J. Lessepsa (1790), G. Langsdorffa (1812) i G. Saryčieva (1820). Brak zainteresowania „Dziennikiem” sprawia, że zawarte w nim materiały etnograficzne nie doczekały się jeszcze w pełni naukowego opracowania. W minimalnym stopniu w odniesieniu do Jakutów uczynił to S. Kałużyński (1966, s. 174—175), a do Kamczadali A. Kuczyński¹¹.

**DZIENNIK
PODRÓŻY
JÓZEFA KOPCIA**

PRZEZ

CAŁĄ WZDŁUŻ AZYI, LOTEM OD PORTU OCHOTSKA OCEANEM PRZEZ WYSPY KURYLSKIE DO NIŻSZEJ KAMCZATEI, A ZTAMĄD NA POWRÓT DO TEGOŻ PORTU NA PSACH I JELENIACH.

W WROCLAWIU.

DRUKIEM M. FRYDLENDERA.

WROCŁAW

Ryc. 4. J. Kopeć, *Dziennik podróży*... Wrocław 1837. Faksymile strony tytułowej.

„Dziennik” Józefa Kopcia, jako źródło etnograficzne, dostarcza wiele ciekawego materiału. Obok opisów z zakresu kultury materialnej odnajdujemy na jego stronach informacje dotyczące się kultury społecznej i duchowej. A oto tylko niektóre z jego relacji o Kamczadalach i ich kulturze:

„Mieszkania ich pisze autor „(...) są istnymi ziemnymi norami. Jurta¹² jest to długa i szeroka sala wykopana w ziemi, której ściany wewnątrz drzewem są odziane; w pośrodku takiej sali jest komin, na którym nieustannie ogień się pali. Luft czyli otwór jest tylko jeden praktykowany w tym mieszkaniu, służy on za okno i komin do wyprowadzania dymu. Otwór takowy jest zwierzchu, wchodzi się więc do jurty z góry po wschodach” (*Dziennik Józefa Kopcia* ..., 1863, s. 150).

Kamczadale mieszkali przede wszystkim na wybrzeżach morskich i w dolinach rzek. Utrzymywali się z rybołówstwa, polowali na ssaki morskie i lądowe oraz na ptactwo

wodne. Właśnie w „Dzienniku” J. Kopcia odnajdujemy informacje na ten temat, który oprócz tego przedstawia sposób łowienia soboli. Wg. niego wygląda to w ten sposób że myśliwi

¹¹ Patrz przypis nr 2.

¹² Na ogół wszyscy wcześniejsi badacze i podróżnicy określali stożkowe szałas na dachu wsparty na ziemi oraz ziemianki i półziemianki wspólną dla nich nazwą „jurtą”. Dlatego należy wyjaśnić, że właściwą jurta jest kopulasty przenośny szałas kryty wołłokiem lub skórą, którego ściany boczne wykonane są z gotowych elementów konstrukcyjnych o kształcie prostokątnych, drewnianych kratownic utworzonych z płaskich szczebelków ukośnie ułożonych w stosunku do ziemi i przecinających się pod kątem. Szceble połączone w miejscach skrzyżowania przy pomocy rzemieni tworzą kratownicę dającą się rozciągać. Dzięki takiemu

„(..) mając znaczną ilość pastek wcześniej przygotowanych, zebrawszy dostateczną ilość żywności i wiele psów (..) wyruszają na polowanie. Mają już oni z doświadczenia nabytą wiadomość, gdzie najwięcej soboli; przybywszy do ich siedlisk zastawiają owe pastki na drzewach z przywiązanymi do nich pieczonemi rybami. Sobole przeskakując z drzewa na drzewo (..) wpadają w te pastki i już z onych dobydź się nie mogą. Zostawiwszy tak rozstawione pastki na kilkanaście dni, sami z psami swemi idą w lasy cedrowe, wypędzają sobole na drzewa i biją je z luków ztępionymi strzałami, trafiając w same łebki, aby skór nie popsuć...” (Dziennik Kopcia ..., 1863, s. 155).

Równie interesujący jest opis polowania na ptactwo wodne:

„Placem tego myślistwa są brzegi rzeki i strumieni oraz sitowia, słowem, miejsca wód wszelkich wpadających do morza. Na takowy cel, ani wiele zachodu, ani prac, ani przemysłu nie trzeba. Zastępując bowiem z psami naprzeciw biegu wody, tysiące osieroconych piskląt na brzeg wypędzają i miotłami biją. Ten niekosztowny rodzaj myślistwa przynosi Kamczadalom znakomity artykuł letniego polowania” (Dziennik Józefa Kopcia ..., 1863, s. 148).

Drugim z kolei okresem polowania na ptactwo wodne była wg. relacji autora jesień. W okresie tym wiązali Kamczadale

„(..) siatki z trawy tam znanej, a uwiązawszy ową do dwóch wielkich drągów zastawiają je po rowach i wąwozach, które będąc pomiędzy górami zachodzą do pobliskich jezior, na których obszernych przestrzeniach różnego rodzaju i gatunku ptactwo przebywa: jadem tego ptactwa są po większej części wodne orzechy, przez co tak jest tłuste, że wysoko nad wodę wznieść się nie może. Pospolicie bywa, że te niezliczone krocie ptactwa na noc dla słodkiej wody zbliżają się do ujścia wpadających rzeczek i strumieni między wspomnianymi wąwozami, gdy już wcześniej zastawione są sieci. Zbliżywszy się do tych punktów zasadzki, wpadają przynajmniej po kilka kóp razem w zarzuconą siatkę, gdzie miotłami ogłuszone, a nareszcie ukręceniem głów poduszone bywają. Noc każda podobnego polowu wielki plon Kamczadalom przynosi, a że tak wielkiego mnóstwa tłustej zwierzyny zjeść nie podobna, robią przeto z niej zapasy na czas zimowy i wiosenny.” (Dziennik Józefa Kopcia ..., 1863, s. 150—151).

Sporo miejsca poświęcił również Józef Kopeć kulturze duchowej Kamczadali. Jego relacja o obrządku pogrzebowym stanowi cenne dopełnienie do innych wiadomości związanych z formami pochówków u ludów Syberii. Po śmierci Kamczadala pisze on

„(..) nakładają wielkie stopy suszonych cedrów na 3 lub 4 sążnie wysokości od ziemi, na tak ułożone rusztowanie kładą zwłoki nieboszczyka i wszelkie ulubione jego sprzęty, a mianowicie zbroję, łuki, strzały i łyżwy. Szamanka czyli sybilla z rozczochranymi włosami i w dziwnym ubiorze, trzymając w jednej

ruchomemu połączeniu ściany jurty można wydłużać, obniżać oraz wyginać. Dlatego też jurta złożona z paru powiązanych ze sobą kratownic posiada kształt kołisty, a nie wieloboczny. Konstrukcja kopulastego dachu wspiera się głównie o ściany boczne. Takie formy przenośnych pomieszczeń mieszkalnych typowe są dla ludów pasterskich Azji Środkowej. Zatem mieszkanie Kamczadali opisane przez J. Kopcia nie jest jurtą, ale typową dla tej strefy klimatycznej ziemianką.

ręce palmę, a w drugiej ogień, z rykiem niedźwiedzim w szybkim biegu zbliża się do stosu i tenże podpala. (...) Poczem sybilla zebrawszy popioły zmarłego, rozsięwa je na wszystkie strony odsyłając je bogom" (Dziennik Józefa Kopcia, 1863, s. 145).

Z innych wiadomości zamieszczonych w „Dzienniku” zasługują na uwagę interesujące obserwacje o Czukczach, o których J. Kopeć pisał, że podobni są

„(...) do innych hord azjatyckich, mają oni na zimę jak Kamczadale swoje jurty na lato zaś ze skór lub z kory...” (Dziennik Józefa Kopcia . . ., 1863, s. 183).

Nie ustrzegł się jednak polski zesłaniec pewnych błędów, wynikających najprawdopodobniej ze zbyt wielkich uogólnień. Jego uwaga o jurtach Czukczów jest trochę nieścista, gdyż porównując ją z mieszkaniem Kamczadali miał on chyba na myśli ziemiankę, a nie przenośny szałas typu jurty. Również troszeczkę niejasną jest informacja jakoby Czuczki używali też renów do jazdy wierzchem. Wiemy dzisiaj dokładnie, że ludy, które nie znały dojenia renów, nie praktykowały też używania ich jako zwierząt jucznych ani pod wierzch. Byli to Ugrowie, Samojedzi (wyjąwszy część Samojedów leśnych, u których reny służyły jako zwierzęta pociągowe, pod wierzch i juczne), część Ewenów i Jukagirów oraz wszyscy Czuczki i Koriacy (G. M. Vasilevič, M. G. Levin, 1951, s. 63—87).

W dalszych partiach „Dziennika” odnajdujemy informacje o Jakutach.

„Naród Jakutów jest to lud pasterski posiadający niezliczone prawie trzody bydła i stada koni; natura w tem miejscu odpowiada sposobowi życia, ofiarując im pastwiska wygodne i obszerne; zboża tu prawie nie znają; chleb zaś ich jest bardzo ciekawie sporządzany z kory drzewa zwanego listwinica, podobnego bardzo do naszej jodły. Trzecia kora tego drzewa wysuszona i utarta męsza się z częścią mąki żytniej, którą dostają bardzo drogo od Rosyjan w Jakucku zamieszkałych; dwie pierwsze kory tego drzewa nie są zdatne do tego użytku. Mięso bydłace wędzone, a niekiedy i końskie są także ich powszechnym pożywieniem, mają oprócz tego od swych trzód dostatek nabiału” (Dziennik Józefa Kopcia . . ., 1863, s. 96).

W innych częściach „Dziennika” zamieszcza J. Kopeć informacje o Ewenach, Buriatach, Chantach, Czuwaszach i Tatarach. Wiadomości te posiadają bezsporną wartość, chociaż ze względu na czas ich opublikowania nie stanowiły już rewelacji dla nauki rosyjskiej. Pamiętać jednak należy, że przy współczesnym rozwoju badań nad etnografią Syberii stanowią one poważny sprawdzian przy rekonstrukcji XVIII-stowiecznej kultury tych ludów.

Równie interesujące wiadomości etnograficzne zawiera „Pamiętnik Xiędza Ciecierskiego przeora Dominikanów wileńskich ...”, Lwów 1865. Ks. Faustyn Ciecierski (1760—1832) zesłany został na Sybir za udział w spisku przygotowującym powstanie, które ogarnąć miało

Ryc. 5. Ilustracja z berlińskiego wydania (1863) *Dziennika* (autorstwo ryc. niepewne) do tekstu J. Kopcia, opisującego drogę powrotną z Kamczatki.

wszystkie trzy zabory. Sądzony w Petersburgu, skazany został na „knu-ty i katorżną robotę”. Osiedlony w Daurii zwracał baczną uwagę na życie religijne i obyczaje ludności tubylczej. Dużą ilość cennych dla nas fragmentów w tym „Pamiętniku” zawdzięczamy wyrazistemu opisowi wrażeń z zesłańczego szlaku. Tak więc pisząc o Tunguzach podaje F. Ciecierski, że zajmują się oni hodowlą reniferów, których stada przepędzają z miejsca na miejsce. Charakteryzując ich wygląd zewnętrzny podaje on, że nie różnią się oni od Buriatów i innych ludów Azji.

„Oczy małe i czarne, nos spłaszczony i czoło, wargi szerokie i obwisłe, uszy wielkie, zęby białe, włos pospolicie czarny, wzrost średniej wielkości. Oto są cechy prawie ogólne Tunguzów. Oczy mają tak bystre, że najmniejszy znak po trawie rozeznają i wiedzą o bytności lub przejściu zwierza, li dlatego jeźli który z zasłanych uciecze, Tunguzy zaraz go wyśledzą” (Pamiętnik Xiędza Ciecierskiego , 1865, s. 80).

„Lata swoje liczą — oni — na śniegi: przeżyłem powiada Tunguz, śniegów czyli zim tyle a tyle. Pasterskie życie prowadząc, bogactwa swoje mierzą liczbą bydła; mają też trzody ogromne, mniejsze atoli niż Buriaty. Koczują na stepach lub w lasach, najczęściej przy wodach. Z miejsca na miejsce przepędzają swe trzody, przenoszą swe jurty również z miejsca na miejsce. Jurty ich niczem się nie różnią od jurt Buriatów; wojłoki lub skóry pokrywają te nędzne namioty. Gdy się z miejsca przenosi Tunguz, co pospolicie czyni lub z niedostatku paszy dla bydła i drzewa na opał, lub przez niedogodność sąsiadów swych narodowców, lub z powodu rus-

kich (...) wówczas pędzi z sobą i całą swą trzodę. (...) Na czele tej wyprawy wiedziona bywa jurta, kształtnie złożona, po bokach krążą roślejsze Tunguzy, dorodniejsza młodzież męzka. Za pierwszą nadarzoną ustalenia się sposobnością Tunguz rozbija swoją jurte, czyli raczej prościej mówiąc, kijaszki zebrane z pierwszego siedliska rozstawia, skórami lub wołokami okłada i już ma gotowe dla najliczniejszej rodziny mieszkanie. Trzoda się pasie po łąkach, na których osiadł, kobiety jej pilnowaniem zajęte, zbierają tylko ku potrzebie mleko. Mężczyźni z lukami idą na polowanie, aby nabić zwierzyny, której skórami opłacają rządowi podatki" (Pamiętnik Xiędza Ciecierskiego, 1865, s. 81—82).

Interesowały również F. Ciecierskiego kwestie związane z obróbką surowca, łowiectwem, transportem i komunikacją, z odzieżą, a materiał dostarczony przez niego na ten temat liczy się w ogólnej statystyce źródeł do etnografii Tunguzów. Z informacji przekazanych przez niego wynika, że

„(...) każdy Tunguz jest opasany pasem, na którym mu wisi długi nóż w pochwach. Mają psy nabijane srebrnymi figurami, wyobrażającymi rozliczne poczwary. To wyraźnie pokazuje, że przodkowie ich umieli chodzić koło sztuki wyrabiania srebra i innego metalu. (...) W grobach ich przodków do dziś dnia znajdują się prócz innych narzędzi, sztuki srebrne wyobrażające ich bożyszcza oraz strzały nabijane srebrem" (Pamiętnik Xiędza Ciecierskiego, 1865, s. 81—82).

Przytoczone powyżej informacje nie stoją w sprzeczności z innymi materiałami zebranymi przez późniejszych badaczy i podróżników (F. Müller, 1882, N. Kostrov, 1855, C. Hiekisch, 1879, S. Šestin, 1898).

Przejeżdżając przez Zabajkale zetknął się F. Ciecierski z Buriatami, o których pisze na kartach „Pamiętnika”. Podane przez niego szczegóły z życia tego ludu zgodne są z wiadomościami innych autorów (M. Krol, 1896, I. A. Mołodych i P. E. Kułakov, 1896, N. I. Razumov, 1899, A. Termen, 1912), i raz jeszcze potwierdzają prawdziwość zawartych w „Pamiętniku” faktów.

Jurta Buriatów pisze on składa się z kółście ustawionych żerdzi pokrytych skórą.

„Ma ona kształt kopiczny, wchodzi się do niej maleńkimi drzwiczkami, wołokiem lub skórą odzianymi. Całą ozdobą jurty wewnątrz są wołoki lub skóry kształtem kanap ułożone i żelazny kociołek, ogień na środku jurty pali się dniem i nocą. Buriaty siedzą na nogach około ognia, pomieszani z żonami i dziećmi, w kociołku grzeją wodę z trawami różnemi, którą piją na kształt herbaty, mlekiem zaprawną" (Pamiętnik Xiędza Ciecierskiego . . ., 1865 s. 85).

Obok tych wiadomości wymienia F. Ciecierski sporo innych, jak np. o handlu z kupcami rosyjskimi, o ubiorach, o pożywieniu, o picciu wódki i jej wytwarzaniu.

W drodze z Niżnego Nowogrodu do Tobolska zetknął się autor „Pamiętnika” z Czeremisami i Czuwaszami, ludami mieszkającymi w do-

rzecz Wołgi i Kamy. Nie wchodząc głębiej w analizę wiadomości o ich kulturze podkreślić należy bezsprzeczną zasługę polskiego zesłańca, który w skrótovej formie potrafił przekazać szereg istotnych szczegółów z życia tych ludów.

Powyższe relacje należą do pierwszych polskich wiadomości z zakresu etnografii Syberii. Przytoczone opisy stanowią tylko małą część materiałów zgromadzonych przez polskich jeńców wojennych i politycznych wygnańców z okresu XVII—XVIII stulecia. Takich opisów można by jeszcze wiele wymieniwać. Wydaje się jednak, że te, które zostały wybrane i przytoczone, w wystarczający sposób ilustrują przydatność polskich źródeł do rekonstrukcji dawnych form kulturowych ludów Syberii.

Przedstawieni zesłańcy — to byli żołnierze, względnie spiskowcy walczący o wolność Polski. Wszyscy przeszli twardą szkołę życia, nie też dziwnego że niedola ludzka bardziej zaznacza się w ich pamiętnikach, aniżeli katalog faktów kulturowych. Dostarczony przez nich materiał zbierany był bezwiednie, bez większych studiów nad nim. Wszystkich ich uderzał odmienny sposób życia i egzotyczna kultura ludów syberyjskich. Obserwując te różnice przekazali o nich tylko najciekawsze wiadomości odrzucając szereg istotnych dla etnografii szczegółów, które przy współczesnym rozwoju wiedzy o historii i ludach Syberii stanowiłyby cenne informacje prawie sprzed trzystu lat. Wymienieni autorzy potrafili jednak podać wiele ciekawych informacji posiadających do dzisiaj niepomierne znaczenie przy rekonstruowaniu skomplikowanych procesów etnicznych i kulturowych na Syberii. Szkoda jednak, że materiał ten nie jest jeszcze uwzględniany w pracach poświęconych tym problemom.

ETNOGRAFIA SYBERII W PRACACH POLSKICH AUTORÓW PIERWSZEJ POŁOWY XIX-GO STULECIA

Już pierwsza połowa XIX w. dopełnia liczby Polaków na Syberii. Okres wojen napoleońskich był początkiem masowej deportacji, która rozwinęła się szczególnie po powstaniu listopadowym (1831). W całej historii nauki trudno jest znaleźć inny przykład tak wyjątkowo ciężkiej sytuacji, w jakiej znalazła się nauka polska prawie przez cały okres XIX stulecia. Wyroki sądów carskich uderzały wtedy z całą surowością w postępowe środowiska nauki polskiej. Wileński proces „Filomatów i Filaretów” (1823) był tragiczną zapowiedzią szeregu późniejszych represji, które dotknęły postępowe warstwy ówczesnego społeczeństwa polskiego. Po powstaniu listopadowym zamknięte zostały

dwa uniwersytety — warszawski i wileński, rozwiązano Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, które w roku 1804 powołało specjalną Komisję do badań ludu litewskiego. Zabór rosyjski pozbawiony był wyższej uczelni polskiej aż do pierwszej wojny światowej, nie licząc kilkuletniego egzystowania Szkoły Głównej w Warszawie w latach sześćdziesiątych. Uczni polscy bardzo często na obczyźnie szukali możliwości do rozwinięcia swych prac badawczych. Inni zesłani na Sybir z konieczności współpracowali z rosyjskimi placówkami naukowymi.

Spora część członków tajnych stowarzyszeń postępowych i uczestników powstania listopadowego pozostawiła ciekawe pamiętniki z syberyjskiej tułaczki. Przechodząc jednak od najwcześniejszych źródeł polskich z zakresu etnografii Syberii, podkreślić należy, że zawarte w nich materiały są o wiele ciekawsze od informacji pochodzących z pierwszej połowy XIX stulecia. Te ostatnie są bardziej fragmentaryczne i nie zawierają już tak cennych dla etnografii wiadomości, chociaż zasługują bez wątpienia na uwagę jako jedne z wcześniejszych w literaturze polskiej.

Dalszy chronologiczny przegląd polskich relacji o ludach Syberii rozpocząć należy od ks. Tadeusza Maszewskiego (1781—1843), który na początku XIX stulecia udał się jako misjonarz na Syberię, skąd powrócił w 1821 r. Podróżując w celach misyjnych dotarł nad Bajkał, gdzie zetknął się z Tunguzami i Buriatami. Jego „Opis Syberji” zamieszczony w „Miesięczniku Połockim” (1812) oraz „Wyjątek z listu opisującego podróż z Irkucka do Nerczyńska”, drukowany również w „Miesięczniku Połockim” (1808) zawierają nieco informacji o napotkanych ludach. Jako misjonarza interesowała go szczególnie kultura duchowa tubylców, o której przekazał trochę wiadomości. Tak jak i poprzedni autorzy również i ks. T. Maszewski nie był oczywiście badaczem w ścisłym znaczeniu, ale podróżnikiem — misjonarzem, który opisał swoją peregrynację i spotkane ludy.

W pierwszej poł. XIX w. ważną postacią dla historii etnografii i orientalistyki polskiej jest znakomity badacz ludów mongolskich Józef Kowalewski (1801—1878), zesłany na osiedlenie w Kazaniu, po procesie „Filomatów i Filaretów”, do których grona należał. Już jako student uniwersytetu wileńskiego odznaczał się J. Kowalewski wielkimi zdolnościami lingwistycznymi. Stąd też od pierwszych chwil zesłania zabrał się do nauki języków Bliskiego Wschodu. Wkrótce opanował arabski, perski, turecki i tatarski, a potem język mongolski, mandżurski, tybetański i sanskryt. Podróżując po środkowej Syberii gromadził materiały językowe i etnograficzne. Interesował się ustrojem społecznym ludów Dalekiego Wschodu, zbierał wiadomości do historii tych obszarów, badał pierwotne wierzenia Buriatów. J. Ko-

walewski był do połowy XIX stulecia jedynym znawcą północnego budyzmu i kultury szczepów mongolskich, i bez przesady można powiedzieć, że to właśnie on położył trwałe podstawy pod późniejsze badania ludów mongolskich i ich kultury.

Odbył on dwie wyprawy naukowe w doliny rzek Tamczy i Selengi, a o swych eksploracjach pisał, że zawsze musiał: „(...) wdzierać się na urwiska skał, żeby wynaleźć koczo-wiska i pod okopcałymi jurtami szukać ludzi, zaznajomić się z lamami, z nimi razem jeździć na nabożeństwa do świątyni i klasztorów, wszędzie wydobywać odwieczne rękopisa, słęcząc nad nimi w dzień i w nocy; a tymczasem z ogoloną głową, zawinięty w szlafrok mongolski, musiałem poprzestawać na miseczce herbaty...” (cyt. za W. Zawadzki, 1952, s. 137—138).

Józef Kowalewski (1800—1878)

Główne zainteresowania J. Kowalewskiego koncentrowały się wokół Mongolii, ale przebywając na Syberii oddaje się w całej pełni studium nad jej ludami. Mieszkając wśród Buriatów, poznał ich język, obyczaje i niedolę. „Żyję tu między dobrymi Buriatami, — pisał on — zawsze gotowymi ku pomocy w moich zatrudnieniach naukowych. Z nimi czytam, rozmawiam, a wolne chwile przypędzam w przyległych koczo-wiskach, świątyniach, podczas nabożeństwa lub biesiad przyjacielskich. Wszędzie jednostajną znajduję uprzejmość za uprzejmość. Skromny mój stół nie zamknięty przed gośćmi stepowymi, z którymi dzielę się kawałkiem chleba, łopatką baraniny i miseczką herbaty. (...). W murowanych gmachach, wytwornych salach za własny grosz trudno ujrzyć tyle ujmujących przychylności, ile na twarzy ubogich moich sąsiadów, z radością niosących ostatnią odrobinę dla przybysza” (cyt. za W. Zawadzki, 1952, s. 138).

Uznając zasługi badawcze polskiego zesłańca w dziedzinie mongolistyki ówczesne władze carskie mianowały go zarządzeniem z dnia 23 lipca 1833 r. profesorem filologii mongolskiej na Uniwersytecie w Kazaniu. Lata od 1833—1850 są najbardziej twórczym okresem działalności naukowej i pedagogicznej J. Kowalewskiego. W tym czasie wydaje

on trzy prace: „Dictionnaire mongol-russe-français”, Kazań 1844—1845, „Kratkaja gramatika mongolskaja kniżnago jazyka”, Kazań 1835 oraz „Mongolskaja chrestomatija”, Kazań 1836—1837. Warto zaznaczyć, że jakkolwiek związany był J. Kowalewski z rosyjskimi placówkami naukowymi, nie zerwał jednak łączności z krajem i nauką polską. Po zaproponowaniu mu profesury w Warszawskiej Szkole Głównej (1862) powrócił do kraju. Jego dorobek naukowy przywieziony z Kazania był ogromny. Obejmował on szereg przygotowanych do druku prac, a wśród nich: „Badania o buddyjskiej chronologii”, „Historia literatury mongolskiej”, „Historia buddyzmu”, „Gramatyka porównawcza mongolsko-turecko-fińska”, „Próba mongolskiego źródłosłowu”, „Podróż do Mongolii i Chin w latach 1828—1831”, 6 tomów, „Historia Mongolii”, 3 tomy, „Biografia Dżonkawy, reformatora buddyzmu w Tybecie”, „Biografia Dzoja Pandity” oraz „Biografie Dalaj Lam tybeckich”.

Prace te nie ukazały się jednak drukiem. We wrześniu (dnia 19) 1863 roku z okien domu, w którym mieszkał J. Kowalewski, dokonano zamachu bombowego na namiestnika carskiego F. Berga. Wówczas to w odwet za ten czyn władze wojskowe nakazały spalić wszystkie ruchomości mieszkańców tego domu. Razem z fortepianem F. Chopina rzucono na stos pod pomnikiem M. Kopernika bezcenne rękopisy prac J. Kowalewskiego. Zrozpaczony właściciel udaje się wtedy do pałacu namiestnikowskiego. Powraca z rozkazem zaprzestania palenia. Zmartwiony szuka wśród popiołów prac swego życia, ale co udało mu się wydobyć z popieliska nie wiadomo. Zmartwiony klęskami osobistymi, nie może już J. Kowalewski wkroczyć w wir wydarzeń politycznych. Obce mu stały się ideały młodości. Nie interesuje się zupełnie powstaniem styczniowym i obojętnym wzrokiem przygląda się jego upadkowi. Złamany na duchu, przedwcześnie zniedołężniały, umiera w roku 1878.

Jeszcze w czasie podróży J. Kowalewskiego po Syberii, podczas których gromadził materiały etnograficzne o Tunguzach i Buriatach wybuchło w kraju powstanie listopadowe. W okresie tym stykał się on z nowymi transportami jeńców-powstańców, pędzonych na zesłanie. W jednej z takich grup był przyjaciel A. Mickiewicza, Adolf Januszkie w i c z (1803—1857), zesłany do Wiatki, a potem do Tobolska skąd przeniesiony został do Iszymia. Przebywając na zesłaniu gromadził materiały etnograficzne. Od roku 1841 mieszkał w Omsku, gdzie pracował w kancelarii naczelnika Kirgizów sybirskich. Stąd też odbył trzy wyprawy na teren dzisiejszego Kazachstanu: pierwszą w r. 1843, drugą w r. 1845, trzecią najdłuższą w r. 1846. Jego „Listy ze stepu Kirgiskiego pisane do rodziny i przyjaciół w 1846 r.” ukazały się w Bibliotece Warszawskiej, 1859 r., t. I—III, a dziennik wyprawy, uzupełniony lista-

mi do rodziny i znajomych, wydany został dwukrotnie jako: „Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów Kirgiskich”, (1861 i 1875). Ostatnio dziennik ten przetłumaczyła na język rosyjski F. Iwanowna Stieklowa z uniwersytetu w Alma-Acie (J. Odrowąż-Pieniążek, 1966). Zawarte w nim wiadomości posiadają znaczenie dokumentu historycznego gdyż dowiadujemy się z nich o przyjeździe Wielkiej Hordy Kazachów pod panowanie rosyjskie. Wartość dziennika wzbogacają materiały etnograficzne odnoszące się do Kazachów, Tatarów i Kirgizów. Chociaż relacje te dotyczą głównie ludów Azji Środkowej, należy jednak pamiętać, że posiadają one duże znaczenie przy odtwarzaniu związków kulturowych sąsiadujących ze sobą grup etnicznych, a w tym z obszaru Syberii.

Ciekawe wiadomości o Syberii i zamieszkujących ją ludach podaje również Józef Kobyłecki (1801—1867), oficer artylerii, który za odmowę walki przeciw powstańcom w 1831 r. przeniesiony został do Moskwy, a potem do Tobolska. Jego książka: „Wiadomości o Syberii i podróże w niej odbyte w latach 1831, 1833, 1834 przez J. K., t. I, II”, wydana w Warszawie 1837 r. zawiera sporo informacji z zakresu etnografii i jako pierwsza w literaturze polskiej próba monograficznego ujęcia na temat Syberii, zasługuje na nieco szersze omówienie.

„Wiadomości” J. Kobyłeckiego przynoszą taki obraz kultury ludów Syberii, jaki rysuje ówczesna literatura przedmiotu. W wielu jednak wypadkach jego relacje zawierają nieco błędów, graniczących z etnograficzną fantazją. Usterki te, które łatwo się zauważa nie przekreślają jednak trudów autora piszącego we wstępie, że przejeżdżając „(...) kilkakrotnie od 1831 roku, w przeciągu lat czterech z powołania służby, średnią i południową Syberyją, aż do samych granic państwa chińskiego, zbierałem w tych podróżach z troskliwością dla własnej pamięci to wszystko, co tylko od światłych mieszkańców zasięgnąć mogłem: o zwyczajach, religii, sposobie życia ludzi okolicy w której się znajdowałem i najodleglejszych nawet stronach; takowe

Wiadomości
o
SYBERYI

i podróże w niej odbyte
w latach 1831, 1833, 1834, 1834.

przez J. K.

TOM I

W WARSZAWIE,

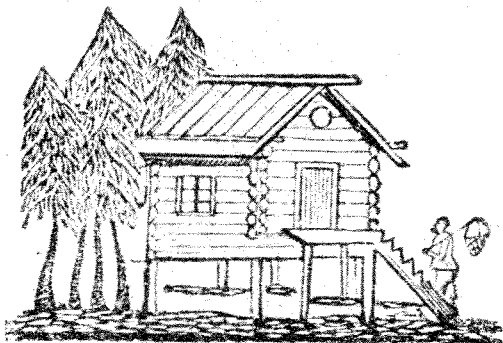
W Drukarni L. Wroblewskiego
przy ulicy Krakowskiej-Przedej

1837.

Ryc. 6. J. Kobyłecki.
Wiadomości o Syberii i podróże. Warszawa 1837. Fa-
ksymile strony tytułowej.

wiadomości starannie zebrane (...) w wolnych od obowiązków chwilach, sprawdzałem z opisami rozmaitych Autorów” (Wiadomości o Syberyi 1837, przedmowa).

W pierwszych partiach „Wiadomości o Syberii” zamieszczone są informacje o Tatarach. Zakres tematyczny tych relacji jest bardzo szeroki. Dotyczą one szczegółów z zakresu kultury materialnej, społecznej i duchowej. Oto jak brzmi

Ryc. 7. Chata Tatarów syberyjskich (autor rysunku niezidentyfikowany). J. Kobylecki, *Wiadomości o Syberii i podróże...* Warszawa 1837.

opis autora, dotyczący budownictwa mieszkalnego:

„Domy bogatych tatarów są obszerne połączone niekiedy gankami, zwykle tak wzniesione nad poziom, iż po kilkunastu stopniach do nich wstępować trzeba, zawierają one kilka komnat (...) obszerne podwórze oparkanione, zabudowane jest łamusami i magazynami; biedniejsi stawiają podobnie wzniesione zamieszkania, ale o jednej tylko niewielkiej izbie, do której prowadzą z podwórza szerokie odkryte wschody, tworząc przed drzwiami galerię bez poręczy; podłoga jednej połowy izby wzniesioną jest na pół arszyna, na niej rozpostarte są wyprawne

skóry, leżą bez porządku porozrzucane poduszki, odzienia i wojski, i to tworzy leżankę familii tatarskiej; tam starce i dzieci rozciągają się niedbale po całych dniach” (Wiadomości o Syberyi..., 1837, s. 70—71).

Opisana tu chata Tatarów syberyjskich, a więc tobolskich, jeniejskich, kuźwieckich, Kaczyńców i Sagajców — to kleć o prastarej konstrukcji slegowej, występującej do niedawna na Polesiu, Białorusi, Wielkorusi, Finlandii, Skandynawii i Szwajcarii (K. Moszyński, 1927, s. 482). Jest to niewątpliwie typ prastary, występujący obok konstrukcji na sochę i ślemię. Ciężar dachu spoczywa tu na slegach tj. belkach wspartych o szczytowe ściany budynku wypełnione coraz to bardziej zwężającymi się belkami zrębu.

Co się tyczy wiadomości o innych ludach Syberii, to o Ostiakach pisał J. Kobylecki, że:

„(...) wzrost mają średni, twarz rumianą, włosy i oczy czarne; są po większej części bałwochwalcami; żony sobie kupują, (...) zatrudnieniem Ostiaka jest rybołówstwo, z którego robią sobie zapasy na rok cały; latem rozkładają swe „czumy” nad brzegiem ulubionej rzeki, zarzucają sieć, wyciągają je i z prawdziwą żarłocznością rzucają się na ułowioną rybę pożerając ją surową” (Wiadomości o Syberyi, 1837, s. 160).

Dalej następują szczegóły dotyczące magazynowania ryb na zimę, pożywienia oraz opisy ubiorów, a także wiadomości z zakresu kultury duchowej.

Stosunkowo najdokładniej opisał J. Kobylecki Tunguzów, podając szereg wiadomości o ich gospodarce, kulturze społecznej i duchowej w obrębie której najwięcej miejsca poświęcił obrzędowi szamańskiemu. Oto jak w relacji autora wygląda ubiór Tunguza:

„Głównym ubiorem Tunguza, jest kurtka „chuń” podobna do dawnej Hiszpańskiej, zrobiona z wyprawnych skór jelenich, lub sukna, obszyta jest na wszystkich szwach i po brzegach, zamiast wylogów szeroką paciorkową taśmą z wypustkami, z jedwabnej materyi, z pod tych obszywek wychodzi po brzegach sukni, frandzla z grzywy koziej, biała lub czerwono malowana. Obuwie, buty „untj” są dwojakie, jedne krótsze z zapięciem, drugie zaś równie długie jak u Samojezdów, okrywają golenie i zawierają się rzemieniami, robią je z jeleniej skóry. Spodnie odzienie „chorki” podobne jest do Ostiackiego i Samojezdzkiego, ale bez futra i nakrywa się krótką jubką „silnje”. Od szyi do jubki, wisi napierśnik, a na nim poprzyszwane różne kółeczka; mała żelazna fajka „sanga”, krzesiwko „neka”, tytuń „chara”, siarka, hupka, nóż i inne drobiazgi, wszystko razem w skórzanym lub sukniennym chińskim woreczku. Na głowie noszą czapeczkę „awon”; na plecach kołnierz ze strzałami, luk w sajdaku. W rękę trzymają (...) oszczep myśliwski i gwintówkę. Buty, kurtka, napierśnik, pas, czapka i sajdkak obszyte są różnokolorowymi paciorkami w deseń; kołczan zaś staraniem uprzejmej Tunguzki, najpyszniej bywa ozdobiony. Ubiór kobiety prócz uzbrojenia, zupełnie jest taki sam jak u mężczyzny, tylko że bogaciej bywa wyszyty kolorowymi pacioreczkami, także i czapka zgrabna, lekka, lejkowata, obszyta futerkiem i mająca u góry otwór, przez który przepuszczany jest pęk rozpuszczonych włosów” (Wiadomości o Syberii..., 1837, s. 191—192).

W innych partiach „Wiadomości” wymienione są szczegóły o tatuowaniu twarzy, o obrzędzie pogrzebowym, tańcach i ceremoniach szamańskich.

„Szaman — pisze J. Kobylecki — wymaga od przychodzącego po radę w chorobie, lub chcącego wiedzieć przyszłość swoją, aby w zapytaniach proszącego, była zupełna prawda, otwartość i szczerłość, a nadewszystko ufność. (...) Ubiór Szamana, zrobiony jest z jeleniej skóry, na nim pozawieszane są dzwonki, szpony orla, skóry z węzłów, rzemienie, blaszane figurki i różnego rodzaju brząkadła. Na nogach nosi „untj” z nóg renifera. W czasie Szamaństwa, zwykle odbywa swe tańce i szamotania się koło ogniska, przez które skacze; wyciąga ręce, przekrzywia

Ryc. 8. Tunguzka na renie (autor rysunku niezidentyfikowany). J. Kobylecki, *Wiadomości...* Warszawa 1837.

usta, przewraca oczy, w ciągłym ruchu utrzymuje wszystkie członki i ciało całe, pot strumieniem splywa po jego twarzy; głos ma przeraźliwy i przenikający; nakoniec pozbawiony czucia pada na ziemię; (...) mówią że w tej chwili obcuje z duchami, potem przepowiada" (Wiadomości o Syberyi . . . , 1837, s. 198—200).

Wiadomości te chociaż bardzo powierzchowne są jednak prawdziwe. Oczywiście pominięto tu szereg szczegółów dotyczących działalności szamana, która opierała się na wierze, że całe swoje nadprzyrodzone umiejętności czerpie on od wielu duchów opiekuńczych i pomocniczych. Co do stwierdzenia, że podczas ceremonii szaman „pozbawiony czucia pada na ziemię”, to chodzi tu o ten moment misteriów szamańskich, kiedy ekstaza tańczącego dochodziła do punktu kulminacyjnego, i rzeczywiście padał on na pewien czas półprzytomny lub nieprzytomny na ziemię. Moment ten traktowano jako najważniejszy punkt obrzędu, wierząc że jest to chwila wędrówki duszy szamana do krainy duchów pomocniczych i opiekuńczych (A. F. Anisimov, 1951, s. 187—215).

Dalsze informacje J. Kobyleckiego o ludach Syberii północno-wschodniej są bardzo skąpe. Pisząc o Jukagirach, Czukczach i Koriakach, ograniczył się on do podania ich głównego zajęcia — hodowla reniferów lub myślistwo wraz z polowaniem na ssaki morskie (Koriacy i Czukcze) — oraz przybliżonego określenia rejonów w których oni zamieszkivali. Bardziej dokładnie opisał autor Kamczatkę i zamieszkującą ją ludność (Kamczadale). Podane przez niego wiadomości są powtórzone za S. P. Kraszennikowem i G. W. Stellerem, autorami dwu najwcześniejszych prac o tym półwyspie i jego mieszkańcach (S. P. Kraszennikow, 1755, pierwsze wyd., G. W. Steller, 1774, pierwsze wyd.).

Pisząc o Kamczadalach podaje autor, że ich głównym zajęciem podczas lata jest:

„(...) łowienie ryb, suszenie ich i przewożenie z brzegów morza do własnych siedzib, oraz przysposabianie żywności dla psów używanych do jazdy; kobiety wyprawiają i czyszczą ryby, albo zbierają różne potrzebne zioła. W jesieni mężczyzna bije ptastwo i zimą chodzi za sobolami i lisami, wiąże sieci, sporządza sannie i zwozi drzewo; żony zaś przędzą w domu. Skoro tylko nastąpi wiosna, a rzeki rozpuszczają i oczyszczą się z lodu, zaraz Kamczadale do połowu morskich bobrów, wyder i innych zwierząt płyną w morze...” (Wiadomości o Syberyi . . . , 1837, s. 206—207).

Pozostałe wiadomości na temat etnografii Kamczadali dotyczą kultury społecznej i duchowej. W skrótej formie przedstawił autor zwyczaje związane z zawieraniem związku małżeńskiego, które już wcześniej opisane zostały przez S. P. Kraszennikowa.

Sumując uwagi na temat etnograficznych obserwacji J. Kobyleckiego, podkreślić należy, że książka jego zasługuje bez wątpienia na uwagę, jako pierwsza w literaturze polskiej próba pewnej syntezy na temat

Syberii i jej mieszkańców. Nie ustrzegł się w niej autor szeregu błędów, które występują również w ówczesnej literaturze przedmiotu.

Nieco informacji o Syberii zabajkalskiej zawierają wspomnienia Wincentego Migurskiego (1815?—1863), zatytułowane „Pamiętniki z Syberii”. Lwów 1863. Jako powstaniec 1831 r. wyemigrował on początkowo do Francji, skąd przybył do kraju jako emisariusz. Uwięziony przez władze carskie zesłany został do Uralska (1835), następnie mieszkał w Nerczyńsku, a potem w Irkucku. Z Syberii powrócił w 1859 roku. Jego „Pamiętniki” nie zasługują jednak na szersze omówienie, gdyż zawarty w nich materiał etnograficzny nie posiada tak oryginalnego charakteru jak relacje przytoczone powyżej.

Równie ogólnikowe i fragmentaryczne są materiały etnograficzne zawarte w książce: „Wspomnienia z czasów pobytu w cytadeli warszawskiej i na Syberji”, Lwów 1876. Jej autor Konstanty Wolicki (1805—1863) był członkiem nieudanej wyprawy partyzanckiej z Galicji do Królestwa Polskiego, którą dowodził pułkownik Józef Zaliwski. Pojmany przez wojska rosyjskie zesłany został w 1833 r. na Sybir, początkowo do Omska, a potem do Irkucka. Do kraju powrócił w r. 1845. Brak miejsca nie pozwala na szersze omawianie treści „Wspomnień”, tym bardziej, że jest ona mało wartościowa dla rozpatrywanych tu zagadnień.

W skład ciekawszych postaci polskich zesłańców, którzy interesowali się etnografią Syberii wchodzi Ewa z Wendorffów Felińska (1793—1859), pisarka zesłana na Sybir w 1839 r. w związku ze sprawą Szymona Konarskiego. Osiedlona początkowo w Berezowie, a od 1841 r. w Saratowie, napisała obok paru powieści „Pamiętniki z życia”, Wilno 1856 oraz „Wspomnienia z podróży po Syberji, pobytu w Berezowie i Saratowie spisane przez Ewę Felińską”, t. I—II, Warszawa 1852, zawierające nieco ważnych informacji o Ostiakach i Samojedach. Oto mały fragment z jej relacji mówiący o pożywieniu Ostiaków:

„(...) nie można sobie wyobrazić, jakimi obrzydliwościami Ostjacy karmią się pospolicie. Pomijam surową rybę, która jest pierwszym przysmakiem wszystkich klas tamtejszych mieszkańców. Ostjacy jedzą surowe mięso i krew, kiszki,

Ryc. 9. Samojedzka odzież zimowa (autor rysunku niezidentyfikowany). J. Kobyłecki, *Wiadomości...*, Warszawa 1837.

zdechliny, zgniłe mięso i śmierdzące ryby. Żadne mięso jakiegokolwiek ptaka nie jest przez nich wyłączone. Lisy, wrony, wiewiórki, sroki, wszystko u nich zarówno dobre" (Wspomnienia z podróży po Syberji, t. I, 1852, s. 124).

Całość materiału etnograficznego zawartego we „Wspomnieniach” jest bardzo przemieszana. Opisy kultury materialnej łączą się z zagadnieniami z zakresu kultury duchowej i społecznej. Nie umniejsza to jednak wartości relacji, które w dużej mierze zgodne są z relacjami innych autorów. Pisząc o zawieraniu związku małżeńskiego podaje autorka, że Ostiacy

„(...) zwykle kupują swoje żony; jednak ten obrzęd mniej jest formą handlową niż obrzędem grzeczności i wspaniałości. Żona im drożej zapłacona, tem jest szacowniejszą dla niej jak dla jej rodziców i narzeczonego. Rodzice bogaci choć biorą kałym czyli zapłatę za córkę, dają jej wszakże pewną wyprawę czy to w renach, czy też w futrach pewnej wartości, ubodzy zaś ograniczają się bardzo małym kałymem. Żona ubogiego Ostjaka nie kosztuje go czasem więcej nad wartość rena. (...) Według religii szamańskiej, którą wyznawali dawniej i dziś jeszcze wyznaje znaczna część Ostjaków, wielożenstwo jest dozwolone;” (Wspomnienia z podróży po Syberji, t. I, 1852, s. 175).

Blizsza analiza tych wiadomości wskazuje, że znajdują one potwierdzenie w literaturze poświęconej przedstawieniu kultury Ostiaków (M. A. Kastren, 1858, N. Kostrov, 1872).

Podobne informacje podała E. Felińska o Samojedach, którzy koczowali wówczas

„(...) ponad brzegami oceanu Lodowatego, poczynając od gór Uralskich, aż do rzeki Leny. Ziemia którą oni zajmują jest nizka i bagnista z tej przyczyny, las nawet nie porasta, to jest, nie ma gatunków drzew wysokich, tylko łoży. Nie mają więc Samojedy obfitego opału jak Ostjacy, ani las nie służy im za ochronę od zimna. Cienkie patyki z łóz są ich jedynym opałem, namiociki ze skór renów rozbite na śniegu, schronieniem przeciw ostrym mrozom. Te namiociki mają kształt ostrosłupów, nazywają je czumy. Samojedy przenoszą je z miejsca na miejsce kilka lub kilkanaście razy do roku, według potrzeby wskazanej przez myślistwo lub rybołówstwo. (...) Samojedy żyją jedynie z rybołówstwa i polowania: utrzymują także większą ilość renów, któremi się karmią w czasach nieszczęśliwych łowów, lub gdy rybołówstwo niepomyślne” (Wspomnienia z podróży po Syberji, t. I, 1852, s. 177).

Informacje E. Felińskiej o Samojedach odpowiadają w dużej mierze opisom innych autorów. Ten niezbyt szczegółowy opis przenośnego szałasów wymaga dodatkowych uzupełnień. Otóż za powszechną formą mieszkania służył Samojedom przenośny stożkowy szałas, składający się z żerdzi złączonych u góry, pokryty w lecie korą brzoową, w zimie skórami reniferowymi lub losiowymi. Wewnątrz znajdowało się ognisko. Ponad nim na wysokości około 1,5 m. przechodziły dwie poprzeczki na których zawieszano metalowe kotły do gotowania strawy (E. D. Prokofieva, 1956, s. 618).

Na zakończenie należy także dodać, że zauważyła również E. Felińska różnice językowe pomiędzy Ostiakami, a Samojedami, którzy pomimo zbieżności kulturowych należą do dwu odrębnych grup językowych: samojedzkiej i ugryjskiej (Atlas Narodów Mira, 1964, s. 22—23, T. Milewski, część II, zes. I, 1948, s. 200—205, E. D. Prokofieva, 1956, s. 610 i 571).

Ciekawą postacią w dziejach polskich zesłań politycznych pierwszej połowy XIX stulecia jest Eugeniusz Ż m i j e w s k i (1816—1885), uczestnik ruchu konspiracyjnego organizowanego przez Szymona Konarskiego. Aresztowany przez władze carskie (1838) wywieziony zostaje na Sybir, do katorgi nerczyńskiej. Zwolniony z katorgi, musiał osiedlić się na Syberii. Od tego momentu rozpoczął poszukiwania złota w pustyni witymskiej kraju Zabajkalskiego między Wierchnoudyńskiem a Barguzinem. Potem wędrował w okolicach górnego Jeniseju, w górach Sajańskich i nad brzegami Leny i Olekny. Po powrocie do kraju w 1856 r., wydał „Sceny z życia koczowniczego”, 3 tomy, Warszawa 1859—1862 oraz „Daurja. Z moich wspomnień syberyjskich”, Wiek (Warszawa) 1884, nr 291, 295; 1885, nr 7 i „Z moich wspomnień. Żegluga po Lenie i podróż po puszczech oleknińskich”, Wiek (Warszawa) 1883, nr 178.

Jego wspomnienia nie zawierają wiele materiału etnograficznego. Są to bardzo luźne urywki o Tunguzach i ich zajęciach — myślistwo, łowienie ryb, hodowla reniferów. O Buriatach pisał E. Żmijewski, że są oni

„szczepem ludu mongolskiego” i mówią jego językiem. Dzielą się na rody” (...) pod zarządem naczelnika rodu stojącego; ten nie tylko jest głową familiji, lecz zarazem wykonywa nad wszystkimi jej członkami pewien rodzaj władzy administracyjno-sądowniczej. Niektóre z tych rodów posiadają prawo pierwszeństwa nad innymi. (...) Naczelnikiem całego pokolenia, czyli wszystkich rodów, jest tak zwany Tajsza, którego władza jest dziedziczną w jego domu. Rada stepowa złożona z Zajsangów, czyli ze starszych z każdego rodu i pod prezydencją Tajszy zostająca jest pośredniczką między pokoleniem i rządem cesarstwa, wykonywa rozporządzenia tego ostatniego, rozstrzyga spory między członkami różnych rodów zachodzące i wydaje rozmaite urządzenia wewnętrznych stosunków całego pokolenia dotyczące” („Sceny z życia koczowniczego”).

Pozostałe informacje z zakresu etnografii są bardzo skąpe i nie służą na wnikliwszą analizę. Dodać tu tylko należy, że są one zgodne z innymi wiadomościami zawartymi w literaturze przedmiotu.

Innym Polakiem zesłanym za sprawę Sz. Konarskiego był Bronisław Z a l e s k i (1819—1880), przebywający od roku 1847 w orenburskich batalionach karnych. W czasie pobytu na zesłaniu zwiedził on zachodnią część Syberii, a w latach 1848—1855 brał udział w trzech wyprawach: w góry Uralu, do Turkiestanu i Chin. Jego książka — „La vie des steppes Kirghises, descriptions, recites et contes”, Paris 1865 nie dotyczy jednak Syberii, więc dajemy o niej tylko wzmiankę.

W r. 1840 zesłany zostaje na dwa lata katorgi Rafał Błoński (1817 — ?). Wywieziony początkowo do Tary, potem do Ekaterynieńskich Zawodów, zamieszkał pod koniec zesłania we wsi Uj koło Tary, gdzie zetknął się z Ostiakami. Jego wspomnienia — „Pobył na Syberyi Rafała Błońskiego przez niego samego w Rzymie opisany w 1865 r.”, Kraków 1867, zawierają nieco szczegółów z zakresu etnografii Ostiaków. Wiadomości te chociaż fragmentaryczne nie stoją jednak w sprzeczności z relacjami innych autorów (G. Novickij, 1884, M. A. Kastren, 1858). W związku z tym warto przytoczyć obszerniejszy wyciąg z tych wspomnień:

Ostiacy pisze R. Błoński

„(...) są ludem na pół dzikim, życie prowadzą koczujące. (...) Mają swoich duchowników czyli Szamanów, którzy przychodzącym o poradę, gdzieby się dało napotkać kosztowną na polowaniu zdobycz, wróżą. Odbywa się to tak: Szaman upaja się dymem z ziół, poczym gdy go wiążą, rzuca się konwulsyjnie na ziemi i po jakimś czasie uspokaja się, i jak przez sen mówi o odległości miejsca i stronie, gdzie się zwierzę znajduje. O obrzędach religijnych nic dokładnego od nich dowiedzieć się nie można: to tylko jest wiadomym, że jeżeli kto z nich umrze zawijają go w rogózki, kładąc mu przy boku łyżkę i miskę, i zawieszają na drzewie. Lud ten żywi się mięsem, z zabitych zwierząt bez wyłączenia rodzaju. Zgłodniały na polowaniu zabita wiewiórkę rozdziera i najprzód krew wysysa, a potem zjada surowe mięso. Zwyczajnie zaś je gotowane bez żadnych przypraw i soli. Odzież jego i obuwie składa się ze skór zwierzęcych, a niewyprawnych szerścią do wierzchu szytych żyłami tych samych zwierząt, lub z wnętrzości zrobionymi nakształt strun nitkami i igłą kościaną. Ostjak włosy ma na głowie po polowie rozgarnięte z warkoczem w tyle. Twarzy jest śniadej, płaskiej. Nigdy się nie umywa. Poluje po ogromnych śniegach na łyżwach, wyrobionych z cienkich desek brzoźowego drzewa. Są one długości dwa i pół łokcia, podbite ze spodu skórą z łosiowych lub jelenich nóg szerścią ułożonych do przodu — szerokości zaś na ćwierć łokcia — końce ich z przodu zachylone — na środku łyżwy są urządzenia do stawiania nóg” (Pobył na Syberyi Rafała Błońskiego 1867, s. 29—30).

W innych partiach pamiętnika znajdują się krótkie wiadomości o sposobach polowania na niedźwiedzie, lisy, wilki i różnego rodzaju ptactwo. Relacje te chociaż skąpe świadczą jednak o etnograficznych zainteresowaniach autora, który w krótkim czkicu podał zwięzłą charakterystykę paru zagadnień z zakresu kultury Ostiaków.

Dla dopełnienia obrazu polskich relacji o ludach Syberii w pierwszej połowie XIX stulecia wspomnieć jeszcze należy o autorze zesłańszych wspomnień Rufinie Piotrowskim (1806—1872), który po upadku powstania listopadowego wyjechał do Francji. Wróciwszy do kraju jako emisariusz Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, uwięziony zostaje przez władze carskie i zesłany na Sybir (1843), skąd udało mu się zbiec. Początkowo mieszka w Paryżu, następnie przenosi się do kraju. Swe przygody z zesłania opisał w „Pamiętnikach z pobytu na Syberji”. Po-

znań 1860—1861, które zawierają bardzo mało materiału etnograficznego. Wiedza etnograficzna R. Piotrowskiego ogranicza się w „Pamiętnikach” do podania paru mało wartościowych szczegółów o Kirgizach, Czerkiesach i Kozakach. Jeszcze bardziej ogólne wiadomości podaje on o Ostiakach, Tunguzach, Jakutach, Czukczach i Kameczadalach. Stąd też „Pamiętnik” jego bardziej zainteresuje historyka polskich zesłań politycznych aniżeli etnografa.

Tak przedstawiają się w najogólniejszych zarysach polskie relacje o ludach Syberii w pierwszej połowie XIX stulecia. Wiadomości te przeważnie skąpe zasługują jednak na uwagę jako jedne z wcześniejszych w dziejach naszej etnografii. Nie dziwnym jest jednak autorom tych relacji, którzy przebywając wśród ludów Syberii tak mało napisali o ich kulturze. Wyjąwszy J. Kowalewskiego wszyscy z nich nie posiadali tak gruntownych studiów jak on. Ich zainteresowania badawcze kształtowały się na obczyźnie, a że nie obce im były ideały romantyzmu, stąd w większości cytowanych pamiętników zawarty jest chociaż mały pierwiastek syberyjskiej egzotyki. Zesłanie i ciągła tułaczka nie sprzyjały gromadzeniu materiału z zakresu etnografii więc tylko to co pamięć przywiozła do kraju znalazło swój wyraz w wydanych po latach wspomnieniach.

POLSCY BADACZE LUDÓW SYBERII I ICH KULTURY W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Druga połowa XIX stulecia, a właściwie okres po powstaniu styczniowym dostarcza Syberii wielu polskich badaczy po niewoli. Ważnym momentem w historii tych badań było założenie w r. 1846 Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu oraz powołanie w r. 1851 Syberyjskiego Oddziału tego Towarzystwa w Irkucku, z inicjatywy którego wielu polskich zesłańców prowadziło prace naukowe. Od tego momentu obok ruchliwych kupców, śmiałych awanturników, politycznych względnie wojennych wygnańców zaczęły pojawiać się na Syberii coraz częstsze wyprawy naukowe. Druga połowa wieku XIX ożywia na Syberii życie kulturalne i badania naukowe. W odróżnieniu od okresu wcześniejszego, kiedy wszystkie poczynania badawcze (ekspedycje naukowe) przychodziły z zewnątrz, teraz zaczęła się ujawniać działalność kulturalna sił miejscowych. Na podstawie bogatych i różnorodnych materiałów, gromadzonych w miarę upływu lat, zaczęła powstawać bogata syberyjska literatura historyczno-geograficzna. Powoli odsłaniały się tajemnice nieznanych obszarów i egzotyczna kultura syberyjskich tubylców. Poważny udział w poznawaniu tych tajemnic posiada nauka polska.

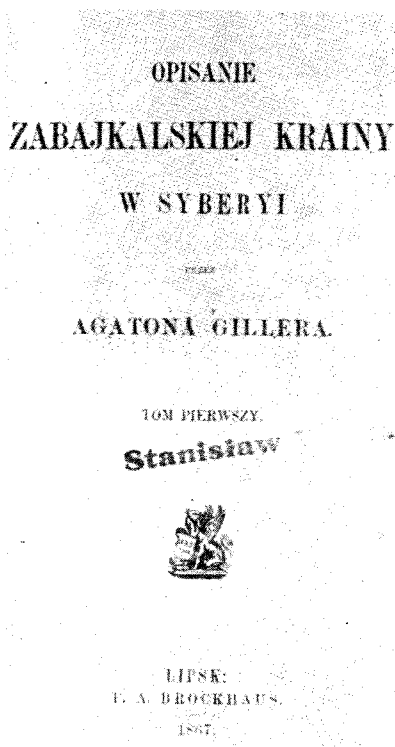
Przegląd polskich badań nad ludami Syberii i ich kulturą rozpoczniemy w tym okresie od luźnych relacji Agatona Gillera (1831—1887), cenionego publicysty i historyka, zesłanego nad Bajkał do karnych batalionów w r. 1853. Przebywając na zesłaniu poczynił A. Giller szereg interesujących spostrzeżeń o życiu i kulturze ludów z którymi się zetknął. O sprawach tych pisał w listach do brata Stefana Gillera, który zebra-

wszy je podał do Biblioteki Warszawskiej jako „Listy z Syberii Agatona Gillera”, tamże, Warszawa 1856, t. 2, s. 186—192 oraz t. 4, s. 623—638. Materiał etnograficzny zawarty w „Listach” nie jest bogaty i dotyczy Buriatów, Czeremisów oraz Czuwaszów. O wiele wartościowsze informacje z tego zakresu odnajdujemy w książce A. Gillera — „Opisanie zabajkalskiej krainy”, Lipsk 1867. Praca ta stanowi również interesujący zbiór wiadomości odnoszących się do zagadnień polityczno-społecznych zachodzących na obszarach Zabajkała w drugiej połowie XIX stulecia.

A. Giller przebywając na zesłaniu gromadził stare pieśni, podania poetyckie, interesował się zwyczajami i obrzędami religijnymi Buriatów i ludów tunguskich. Interesujące są jego spostrzeżenia na temat szamanizmu. Zarejestrował on nieco szczegółów z zakresu praktyk magicznych towarzyszących szamanowi podczas wprowadzania się w stan ekstatycznego podniecenia, mającego na celu nawiąza-

nie łączności ze światem duchów. Oprócz tego zgromadził skromny materiał językowy, który wydał po latach W. Ziemacki jako — „Słowniczek oroczyńsko-polski A. Gillera”, *Lingua Posnaniensis*, 1953, t. IV, s. 337—338.

Kończąc te skromne uwagi na temat etnograficznych materiałów A. Gillera, podkreślić należy, że jakkolwiek nie był on badaczem w pełnym znaczeniu tego słowa, to zgromadzony przez niego katalog faktów kulturowych zasługuje na nieco szersze omówienie na co nie pozwalają ramy tego artykułu.

Ryc. 10. A. Giller, *Opisanie zabajkalskiej krainy...* Lipsk 1867.

Faksymile strony tytułowej.

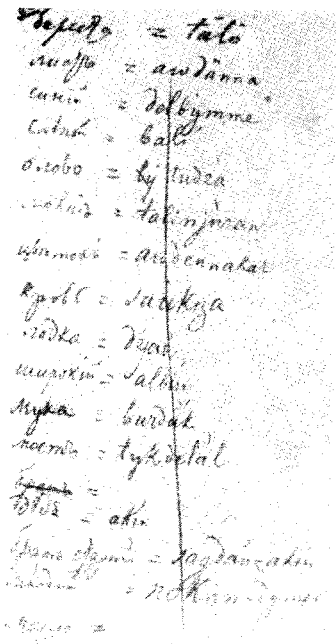
Jednym z powszechnie znanych Polaków, który zesłany został na Syberię za udział w powstaniu styczniowym był Aleksander Czekanowski (1830—1876). O życiu i pracy tego zesłańca napisano wiele artykułów, ale w każdym z nich pominięto jego zainteresowania etnografią Syberii. Jedyne wyjątek w tym względzie stanowi praca zbiorowa wydana w Związku Radzieckim. Jej tytuł brzmi: „A. L. Čekanovskij, Sbornik nieopublikowanych materiałów”, „A. L. Čekanovskogo stati o jego naučnoj rabotie”. Irkuck 1962. Znajdujący się w niej rozdział: „Etnografičeskije nabljudienija i lingvištičeskije zapisy A. L. Čekanovskogo”, s. 47—54 sumuje jego dorobek w tej dziedzinie. Podróżując po Syberii spostrzegł A. Czekanowski, że Ewenkowie z okolic rzeki Oleniok kocujący głównie po terytorium zamieszkiwanym przez Jakutów pozostawali pod wzmożonym wpływem ich kultury. Zebrał on także bogaty materiał językowy, który posłużył A. Schiefnerowi do opracowania małego słownika: „Alexander Czekanowski's Tungusisches Wörterverzeichnis. Herausgeg. von A. Schiefner”, Bull. Ac. Sc., t. XXIV, 1878, s. 89—146. O wiele cenniejsze materiały zgromadził A. Czekanowski z dziedziny geologii Syberii, ale sprawy te nie należą już do tematu niniejszego opracowania. Dzięki staraniom Towarzystwa Geograficznego przeniesiono go do Petersburga, gdzie miał opracowywać te materiały. Lata ciężkiej pracy zesłańczej doprowadziły twórczy umysł badacza do depresji. Popełnił samobójstwo przez otrucie, w momencie gdy otworzyły się przed nim możliwości systematycznej pracy naukowej, możliwości rozwinięte przez rząd, który przed laty zesłał go do katorgi w okolicy Bratskiego Ostroga nad Paduńskimi kataraktami rzeki Angary.

Aleksander Czekanowski (1830—1879)

Podobne zasługi w poznaniu geologii i paleontologii Syberii przypisać należy Janowi Czernskiemu (1845—1892), zesłanemu po upadku powstania styczniowego. Wcielony początkowo do oddziału wojskowego, bez prawa awansu miał wędrować J. Czernski do karnych batalionów na „kraj świata” — do Błagowieszceńska nad Amurem. Na szczęście w Omsku — wówczas małym syberyjskim miasteczku — skończył się

okres jego wędrówki. Pozostał tu jako żołnierz batalionu fortecznego, a po przeniesieniu się do Irkucka (1871) poświęcił się badaniom geologiczno-geograficznym. Od roku 1883 pracował w Petersburgu ogłaszając wiele prac z zakresu geologii Syberii. Zmarł podczas wyprawy do północnej Syberii w roku 1892 i został pochowany 30 km od miejsca śmierci, w uroczysku Omołon na wysokim brzegu Kołymy.

Ryc. 11. Faksymile z zapisami słownikowymi języka Ewenów. A. Czekański, *Dziennik podróży* (rkp). (Zbiory Archiwum Akademii Nauk ZSRR).

Literatura polska nie posiada do tej pory wyczerpującego opracowania na temat życia i pracy naukowej J. Czerskiego. Poważniejsze artykuły z tego zakresu istnieją w języku rosyjskim, a ostatnio ukazała się nawet obszerna monografia pod red. S. W. Obručiewa — „I. D. Čerskij nicopublikowanije stati, pisma i dnevniky. Stati o I. D. Čerskom i A. Čerskom”, Irkuck 1956. Książka ta zawiera także pewną część nie wydanych dotychczas materiałów polskiego badacza. W ich skład wchodzi również „Etnograficzne zamietki”, s. 242—259 pochodzące z okresu jego jakuckiej ekspedycji. Notatki te dotyczą szamanizmu u Jakutów, lecznictwa, pieśni i opowiadań. Materiały językowe zgromadzone przez J. Czerskiego podczas tej wyprawy opracowane zostały oddzielnie przez G. V. Tropina, jako „Lingwističeskie nabljudienija I. D. Čerskogo”. *Sbornik trudov po filologii*, vyp. III, Ulan-Ude 1958, s. 207—222.

Głośną sławę w dziejach polskich badań Syberii pozyskał Benedykt Dybowski (1833—1930). Urodzony w rodzinie średniozamożnej szlachty kształcił się początkowo w mińskim gimnazjum a potem na Uniwersytecie w Dorpacie, Wrocławiu i Berlinie. W roku 1862 zostaje profesorem zoologii w Warszawskiej Szkole Głównej. Ścisła współpraca z Rządem Narodowym w okresie powstania styczniowego zaprowadziła go na syberyjskie wygnanie gdzie przebywał w latach 1865—1877. W okresie tym przeprowadza B. Dybowski badania nad florą i fauną Bajkału, których wyniki przynoszą mu sławę naukową. Odbywa szereg wycieczek po Kraju Zabajkalskim, a najgłośniejszą z nich jest zwiedzenie Kraju Amurskiego i Ussyryjskiego. Po uwolnieniu, przybywa B. Dybowski do kraju, ale nie bawi tu długo (od sierpnia 1887 do końca grudnia 1878 r.). Okres ten to usilne poszuki-

wania za pracą gwarantującą mu możliwości rozwoju badań naukowych, pracą której jako darwinista nie mógł znaleźć. Zrozumiał wtedy B. Dybowski, że w kraju nie ma dla niego miejsca. Postanawia za wszelką cenę zrealizować swe poprzednie zamiary wyjazdu na Kamczatkę. Korzystając z poparcia i pomocy finansowej Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego otrzymuje posadę lekarza okręgowego na Kamczatce, gdzie przebywa przez cztery lata (1879—1883). W roku 1884 jest już B. Dybowski we Lwowie, gdzie otrzymuje katedrę zoologii po zmarłym profesorze Szymonie Syryjskim. Do kraju nie wracał nasz podróżnik z pustymi rękami. Wiózł ze sobą bogatą kolekcję przyrodniczą i cenne zbiory etnograficzne¹³.

Omówieniu życia i pracy naukowej B. Dybowskiego poświęconych jest wiele artykułów — patrz S. Zieliński, 1932, s. 93—99 oraz K. Kowalska, A. Mikłaszewska — Mroczkowska, 1960 — ale w każdym z nich pominięto jego zasługi w zakresie etnografii.

Przebywając na Kamczatce nie poprzestawał B. Dybowski na przypisanych mu obowiązkach. Z własnej inicjatywy czynił o wiele więcej. Oddany pracy lekarskiej rozwinął w całej pełni działalność humanitarną. Troszczył się o zabezpieczenie bytu ludności, dzielątkowanej przez choroby weneryczne zawleczone tam wraz z „cywili-

Jan Czerski (1845—1892)

¹³ K. Jurkiewicz, „Wystawa etnograficzno-przyrodnicza D-ra Dybowskiego”, Kłosy, 1884, t. 38, s. 150—151, 160, 171, 189—190, 207—208, rys. 1.

F. Sulimirski, „Wystawa zbiorów prof. B. Dybowskiego”, Kurier warsz., 1884, nr. 456, s. 1—2, tenże „Dr. Benedykt Dybowski i wystawa jego zbiorów”, Wędrowiec, 1884, rocz. 22, s. 79—80, 86—87. „Katalog wystawy etnograficznej Kamczatki i wysp Komandorskich w Warszawie”, Warszawa 1883, Toż: Lwów 1885 oraz patrz przypis nr 1. Katalog wystawy jest pracą anonimową, bez miejsca i roku wydania. Dane pochodzą z opracowania: K. Kowalska, A. Mikłaszewska — Mroczkowska, „Benedykt Dybowski. Materiały biograficzno-bibliograficzne”, Wrocław—Warszawa 1960, cz. 1.

zacja”; domagał się poszanowania kultury tubylców, ich języka i obyczajów, protestował przeciwko rabunkowej gospodarce myśliwskiej. Trzeba też podkreślić, że we wszystkich swych wspomnieniach idealizuje

Benedykt Dybowski (1833—1930)

nico B. Dybowski ludność Kamczatki, przedstawiając czasy, gdy była ona „cywilizacją ludzką nie popsuta”. Ten kult dla „dzikich” przypomina w pewnym stopniu idee J. J. Rousseau (1712—1778), piszącego na temat pierwotnej niewinności, swobody, dobroci i szczęśliwości człowieka nie zepsutego jeszcze przez cywilizację.

Okres kamczacki w życiu B. Dybowskiego to nie tylko praca lekarska i walka o prawa ginącego narodu, ale także ciągłe badania naukowe. Przebywając na półwyspie gromadził materiał antropologiczny, zoologiczny, etnograficzny i językowy. Około 10 tys. zebranych przez niego wyrazów kamczadalskich i koriackich opracował na jego prośbę I. Radliński wydając: „Słownik narzeczy ludów kamczackich. Ze zbiorów Prof. B. Dybowskiego”,

PAU. Wydz. Filologiczny Roz. Seria II, Kraków 1892—1895¹⁴. Autor ten wykorzystał także materiały etnograficzne B. Dybowskiego w swej pracy „Przeszłość w terażniejszości”, Warszawa 1901 oraz w artykule „Stosunki etnograficzne na krańcach wschodniej Azji”, „Wszechświat” 1895, nr 65, 89, 99, 115; nr 44—45, 47—48, 50; 1897, nr 22—23. Sporo wiadomości etnograficznych zawierają także listy B. Dybowskiego pisane z Kamczatki do W. Taczanowskiego, opublikowane w czasopiśmie „Wszechświat”, 1883, t. 2, s. 417—422 oraz inne prace i artykuły¹⁵.

¹⁴ I. Radliński, „Słowniki narzeczy ludów kamczackich. Ze zbiorów Prof. B. Dybowskiego”, Polska Akademia Umiejętności. Wydz. Filologiczny. Rozprawy, Ser. II, vol. 1—3, Kraków 1892: toż samo ukazało się jako oddzielne odbitki, Kraków 1892—1894; vol. 7, Kraków 1895: toż samo jako oddzielna odbitka, Kraków 1895.

¹⁵ Z ważniejszych opracowań B. Dybowskiego zawierających materiały etnograficzne wymienić należy: „O Syberyi i Kamczatce”, Warszawa—Kraków 1912, „Wyspy Komandorskie. Odczyt miany na posiedzeniu Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu w marcu 1884”, Kosmos 1885, rocz. 10, s. 1—30, 48—68, 113—127, 168—180, 224—229, 436—458, tabl. 10, mapa 1. Oddzielna odbitka s. 106, Toż w streszczeniu w języku rosyjskim: „Soobščenie o Komandorskich ostrovach”, Izv. Rus. Geogr. Obsč., 1884, t. 20, s. 196—201, „Z Syberyi i Kamczatki”, Tydzień 1900,

Materiały etnograficzne zgromadzone przez B. Dybowskiego podczas wyprawy kamczackiej są niezwykle cenne. Na czoło wysuwają się tu zabytki kultury materialnej — odzież, modele letnich i zimowych mieszkań kamczadańskich, modele sań i łodzi, plecione kosze, sprzęt łowiecki, drobne rzeźby koriackie wykonane z kości morsa — opracowane częściowo przez A. Kuczyńskiego¹⁶.

Przebywając na Kamczatce prowadził B. Dybowski szczegółowy dziennik. Niestety zaginął on podczas wojny i trudno dzisiaj odtworzyć z niezliczonych notatek historię tej wyprawy. W wydanym pod koniec życia pamiętniku pisał on: „gdyby mi starczyło zdrowia, pragnąłbym jeszcze ogłosić pamiętniki moje o Kamczatce i Kamczadalach, czyli o kraju i narodzie najciekawszym i najsympatyczniejszym w Azji”, („Pamiętniki Dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 począwszy do roku 1878”, Lwów 1930, wstęp).

Jednym z mniej znanych polskich badaczy Syberii był Mikołaj Witkowski (1843—1892), organista z wykształcenia, urodzony w Moszaru (czy Moszanie?) na Białorusi. Ześlany za udział w powstaniu styczniowym przebywał początkowo w Ołonce,

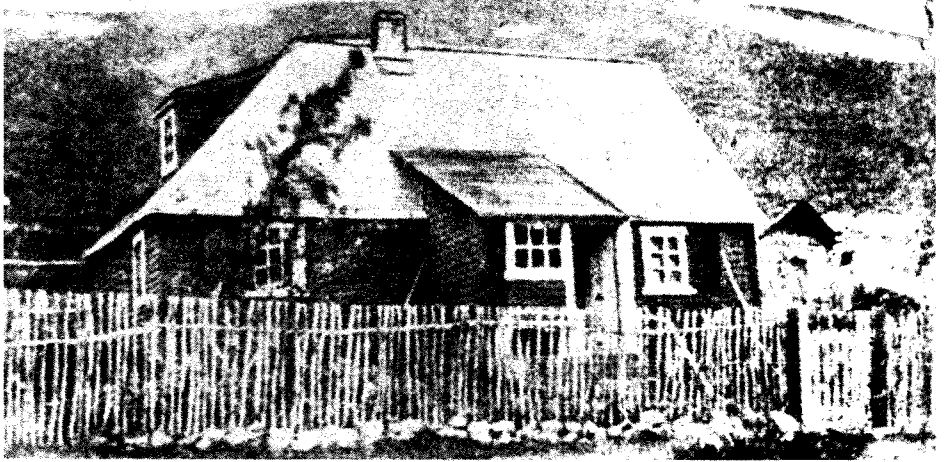
małeńskiej osadzie w kręgu bałagańskim, gdzie pracował przy wycięciu lasu. Przeniesiony do Irkucka w 1873 r. zetknął się tam z J. Czerskim, z którym odbył szereg wycieczek o charakterze geologicznym. Penetrując brzegi i wysepki Angary zwrócił M. Witkowski uwagę na małe pagórki, które po rozkopaniu okazały się kurhanami z epoki neolitu. Prze-

roc. 9, s. 7—8, 10—16, 31—32, 39—40, 46—48, 55—56, 63—64, 71—72, 87—88, 95, 103—104, 110—111, 127—128, 134, 143—144, 151—152, 160, 168, 175—156, 183, 181—192, 199—200, 207—208, ilustracje. Dokładniejszy wykaz znajduje się w opracowaniu: K. Kowalska, A. Mikłaszewska-Mroczkowska, op.-cit.

¹⁶ Zbiory dotyczące Kamczatki opracował A. Kuczyński, patrz przypis nr 2 i 13.

Ryc. 12. Tablica na grobie J. Czerskiego (uroczysko Jąza nad Kołymą) z napisem: „Znakomitemu badaczowi Syberii i Kołymy, Indigirki i Jany, geologowi i geografowi Iwanowi Diementowiczowi Czerskiemu — 1845—1892 — od wdzięcznych potomnych”.

Ryc. 13. Szpital — leprozorium założony przez B. Dybowskiego na Kamczatce.

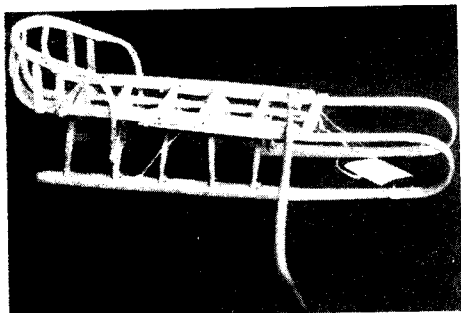
prowadzając eksplorację tych stanowisk ogłosił szereg artykułów — „Sledy kamennego wieka w dolinie r. Angary”, *IVSORGO*, t. 20, nr 1 — 2, 1889, „Kratkij otčet o raskopkie mogił kamiennego pierioda w Irkutskoj gub. na levom bieriegu r. Angary”, *IVSORGO*, t. 11, nr 3 — 4, 1880 i inne¹⁷, które spotkały się z entuzjastycznym przyjęciem ze strony Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

Trudno jest dzisiaj ocenić w należyty sposób zasługi badawcze M. Witkowskiego. W literaturze polskiej brak jest na ten temat materiałów, a skromny artykuł B. Dybowskiego — „Wspomnienie biograficzne o archeologu i powstańcu polskim Mikołaju Witkowskim”, *Światowit*, t. XII, za rok 1924/1928, s. 1 — 4, bardzo ogólnie omawia to zagadnienie. Ostatnio jednak archeolog irkucki P. P. Horoszych przygotowuje monografię o tym polskim archeologu — samouku, i dopiero po jej ukazaniu się będziemy mogli powiedzieć w jakim stopniu interesowały M. Witkowskiego zagadnienia etnograficzne.

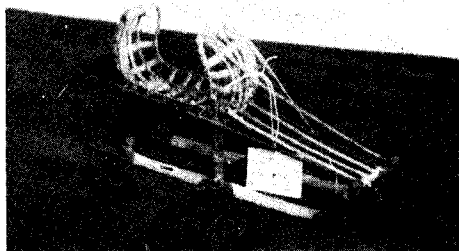
W odniesieniu do dziejów polskich badań Syberii w drugiej połowie XIX stulecia ważne są materiały etnograficzne zebrane przez innego uczestnika powstania styczniowego Albina Kohna (1820—1880). A. Kohn pojmany z bronią w ręku pod Ruszkowem w woj. poznańskim, podzielił los innych powstańców i razem z nimi odbył długą drogę do katorgi. Jego „Listy z Syberji” opublikowane w czasopiśmie *Sobótka*, 1871 zawierają nieco informacji z zakresu etnografii Syberii. O wiele

¹⁷ N. I. Vitkovskij, „Otčet o raskopach mogił kamiennego wieka v Irkutskoj gub. na levom bieriegu r. Angary”. *Ivz. IVSORGO*, 188, t. 11, nr 3—4.

ciekawsza pod tym względem jest książka A. Kohna opracowana wspólnie z R. Andree'm — „Sibirien (und das Amurgebit). Geschichte und Reisen, Landschaften und Völker zwischen Ural und Beringstrasse”, Lipsk 1876. Praca ta zawiera szereg uważnych informacji z zakresu kultury materialnej, społecznej i duchowej, dotyczących głównie Jukagirów Czukczów, Koriaków, Kameczadali i Giliaków. Oczywiście nie jest

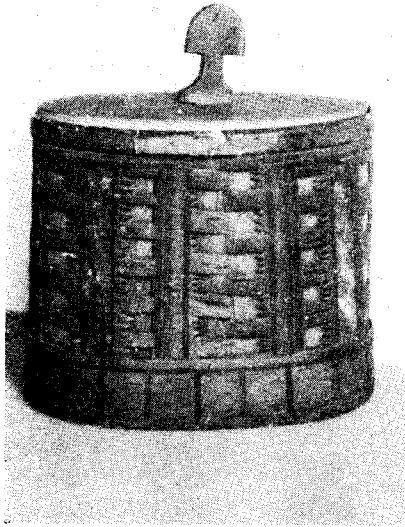
Ryc. 14. Model koriackich sań reniferowych. Kolekcja B. Dybowskiego Muzeum Etnograficzne, Kraków, nr inw. 19 159. Fot. A. Kuczyński.

Ryc. 15. Model sań kameczadalskich do zaprzęgu psów. Kolekcja B. Dybowskiego. Muzeum Etnograficzne, Kraków, nr inw. 18 982. Fot. A. Kuczyński.

ona wolna od pewnych usterek, wynikających ze zbyt wielkich uogólnień. Pobyt na zesłaniu pozwolił A. Kohnowi poznać dokładnie stosunki etniczne na obszarze Syberii co przy pogłębieniu zdobytych wiadomości istniejącą wówczas literaturą pozwoliło mu na trafną ocenę zaobserwowanych zjawisk. Warto więc zaznaczyć, że nakreślony w książce obraz kultury wymienionych grup etnicznych zgodny jest z innymi opracowaniami z tego zakresu, a wspomniane powyżej usterki nie ujmują jej wartości. Z ważniejszych zagadnień poruszonych w tej książce wymienić należy: obszar etnograficzny, myślistwo i rybołówstwo, hodowlę reniferów, transport i komunikację, budownictwo, zawieranie małżeństwa i szamanizm.

Dopełniając obrazu polskich wiadomości z zakresu etnografii Syberii wspomnieć również należy o licznych materiałach zawartych w pamiętnikach zesłańców po powstaniu styczniowym. Jeśli w dwu poprzednich rozdziałach poświęcono stosunkowo dużo miejsca charakterystyce podobnych wiadomości, to uczyniono tak dlatego, że większość z wymienionych pamiętników uległa już prawie zupełnemu zapomnieniu. Nie bez znaczenia był tu również fakt, że przedstawione powyżej relacje zasługiwały bez wątpienia na uwagę jako jedne z wcześniejszych w naszej literaturze. Tymczasem etnograficzne relacje zawarte we wspomnieniach powstańców z 1863—64 r. nie są już tak ważne dla rekonstrukcji katalo-

Ryc. 16. Kamczadalskie naczynie z kory brzoazowej, służące do przechowywania owoców. Kolekcja B. Dybowskiego. Muzeum Etnograficzne, Kraków, nr inw. 18 982. Fot. A. Kuczyński.

gu wytworów kulturowych poszczególnych grup etnicznych z obszaru Syberii, gdyż ich ogólnikowy charakter oraz czas opublikowania przesunął je na plan dalszy w istniejącej literaturze przedmiotu. Stąd też uwagi te jak również wąskie ramy artykułu wydają się być dostatecznym uzasadnieniem tłumaczącym dalszy układ opracowania, w którym zrezygnowano z przytaczania obszerniejszych wyciągów z tych źródeł.

Przegląd tych materiałów rozpoczęliśmy od Juliana Biesieckiego (1838—1910), powstańca z 1863 r. zesłanego do kraju Ostiaków. Jego „Wspomnienia myśliwskie z pobytu w Narymie”, ukazały się w „Kalendarzu Myśliwskim” za rok 1904. Nakreślony w nich obraz polowań jest bardzo interesujący. Dużo uwagi poświęca w nich autor broni łowieckiej, podając między innymi, że przez długi okres posługiwali się Ostiacy łukiem, który wyparty został przez strzelbę.

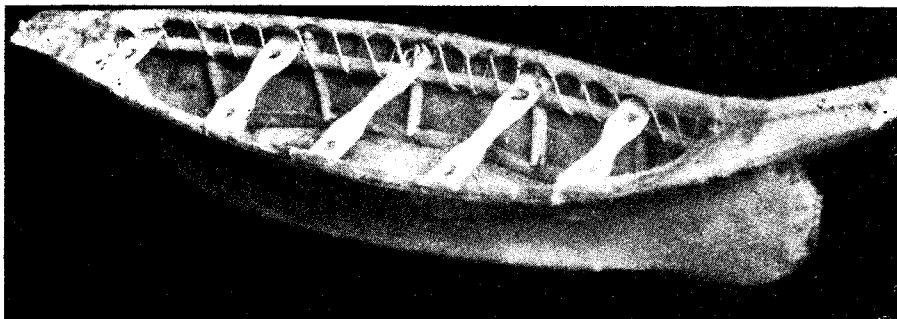
Znane też im były sidła i samostrzały, a także kopie, którymi dobijali zranione zwierzę. Te spostrzeżenia o myślistwie Ostiaków nie stoją w sprzeczności z relacjami innych autorów, którzy pisali o kulturze tego ludu (M. A. Kastren, 1858, N. Kostrov, 1872).

Interesujące, chociaż skąpe wiadomości z dziedziny etnografii Syberii zebrał Ferdynand Władysław Czapllicki (1828—1886), uczestnik powstania 1863 r. Przebywając na zesłaniu interesował się on kulturą Ostiaków, Buriatów i Tunguzów, a swe spostrzeżenia zawarł w dwu książkach: „Na Irtyszu”, Kraków 1869 i „Obraz Syberii przez F. M. Władysława Czapllickiego”, Kraków 1871. Jego relacje są bardzo fragmentaryczne, a najciekawsze z nich to informacje o transporcie i komunikacji, budownictwie i rybołówstwie. W sumie jednak nie przedstawiają one większego znaczenia dla studiów etnograficznych nad obszarem Syberii.

Równie fragmentaryczne wiadomości na temat etnografii Tunguzów zawarte są we wspomnieniach Michała Jana Ignacego Gruszeckiego (1814—1892), zatytułowanych: „Z podróży po wschodniej Syberii”, Ty-

godnik Mód i Powieści, 1873, nr 17—32. Autor relacji zesłany został na Sybir za udział w powstaniu styczniowym, a osiedlony początkowo w miejscowości Usole nad Angarą podróżował potem po północno-wschodniej Azji interesując się zoologią, botaniką i etnografią Tunguzów. Jeśli idzie o treść informacji z zakresu etnografii, to składają się na nią okruczy z wielu dziedzin: — budownictwa, łowiectwa, ubioru, transportu i komunikacji.

Nieporównanie więcej aniżeli wymienieni wyżej wszyscy trzej autorzy zasłużył się dla poznania interesujących nas zagadnień, zesłaniec

Ryc. 17. Model aleuckiej łodzi obciągniętej skórą. Kolekcja B. Dybowskiego. Muzeum Etnograficzne, Kraków, nr inw. 19 014. Fot. A. Kuczyński.

polityczny Jan Stanisław Jodłowski, autor książki: „Wspomnienia z Dalekiej Północy przez J. J.”, Krosno 1909 oraz opracowania „Myślistwo w Syberyi. Wspomnienia z tajgi jenijskiej. Przez J. J.”, Lwów 1886, odb. z czasopisma „Łowiec”. J. Jodłowski przedstawia w relacji swojej interesujący obraz z dziedziny życia codziennego Tunguzów i Ostiaków. Sam autor nie podróżował wiele po Syberii, ale przebywając stale wśród wspomnianych ludów poczynił szereg ciekawych spostrzeżeń z zakresu myślistwa, rybołówstwa, budownictwa, pożywienia, transportu i komunikacji. Jeśli już mowa o myślistwie to stwierdzić należy, że materiał z tej dziedziny jest najliczniej reprezentowany we wspomnieniach. Na baczność uwagę zasługują też informacje na temat komunikacji pieszej, w których podaje autor dokładny wygląd nart używanych przez Ostiaków i Tunguzów. Tak więc wartość tych opisów zasługuje bez wątpienia na uwagę etnografów.

Interesujące wiadomości z zakresu kultury Buriatów zawarte są we wspomnieniach Ludwika Żychlińskiego (? — 1891), zesłanego na obszary zabajkalskie za udział w powstaniu styczniowym. Jego wspomnienia zatytułowane: „Wrażenia i przygody zesłanego na Sybir Wielkopolanina. Buriaci lud mongolskiego pochodzenia”, Poznań 1883, zawierają ciekawy opis zwyczajów i obyczajów ludu, wśród którego wy-

Ryc. 13. Szle do zaprzęgania psów na Kamczatce. Kolekcja B. Dybowskiego. Muzeum Etnograficzne, Kraków, nr inw. 18992. Rys. A. Kuczyński

padło mu żyć. Dzięki lekturze tych wspomnień wiadomości o kulturze Buriatów znacznie się powiększyły w literaturze polskiej. Dodać przy tym należy, że są one cennym dopełnieniem do pracy ks. Mikołaja Kałuszyńskiego, zesłańca po powstaniu styczniowym, który przez długi okres przebywał w gubernii krasnojarskiej wśród Buriatów. Jego pamiętniki „Z Syberji. Burjaci stepu tunkińskiego. Wieś Tunka i pobyt w niej kapłanów polskich”, drukowane były w czasopiśmie „Warta”. Poznań 1878, nr 197 — 203. Jako duchowny zwracał M. Kałuszyński uwagę na kulturę duchową Buriatów, stąd wspomnienia te zawierają najliczniejszy materiał z tego zakresu. Brak miejsca nie pozwala na zajęcie się szczegółami, relacje obu autorów należą do kategorii wnikliwszych źródeł z zakresu etnografii Buriatów.

Przy tej sposobności należy również wspomnieć o innych zesłańcach, którym choć krótkie, ale nieraz bardzo interesujące informacje o ludach Syberji zawdzięczamy. Do nich należą: Jan Siwiński¹⁸, ks. Jan Chyliczkowski¹⁹ i inni mniej znani²⁰.

W tym samym mniej więcej czasie podróżował po Syberji literat Ludwik Niemojewski (1832—1902). Jego peregrynacje obejmowały obszar Syberji środkowej, stąd też w opracowaniu „Obrazki Syberyi

¹⁸ Autor pamiętnika: „Katorżnik czyli pamiętniki sybiraka napisane przez Jana Siwińskiego zesłanego w roku 1863 na ośm lat do robót katorżniczych w kopalniach Nerczyńskich Kraju Zabajkalskiego w Syberji”, Kraków 1905.

¹⁹ J. Chyliczkowski, „Syberja pod względem etnograficznym, administracyjnym i przemysłowo-handlowym”, Włocławek 1893.

²⁰ Do nich należą: S. Krupski, (pseud. Purk X.), „Luźne karty pamiętnika zbiega z Sybiru”, Lipsk 1874; H. Samborski, „Wspomnienia z powstania 1863 r. i pobytu na Syberji!”, Warszawa 1917; K. Szewernicki, „Wyjątki z dziennika podróży odbytej w krajach amurskich w prowincji irkuckiej do spełnienia posług duchownych katolikom od dnia 26. III. 1859 do dnia 25. I. 1860”, (w) Pam. Rel. Moralny 1861, ser. II, t. 7, p. 161—189, 281—300, 397—421; E. Tabeńska, „Z dol i niedol. Wspomnienia wygnanki”, Kraków 1897; Sz. Tokarzewski, „Ciernistym szlakiem „pamiętniki z więzień robót ciężkich i wygnania”, Warszawa 1909; tenże: „Na tułactwie”, Warszawa 1911 oraz inni wymienieni w książce: M. Janik, „Dzieje Polaków na Syberji”, Kraków 1928 i Z. Zieliński, „Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich”, Warszawa 1932.

przez Ludwika Niemojewskiego”, Warszawa 1875, najwięcej materiału odnosi się do Tunguzów i Buriatów. Mimo trudnych warunków podróży czynił on nieustannie obserwacje i notował spostrzeżenia, dzięki którym jeden z rozdziałów tej książki zatytułowany: „Studia etnograficzne” przedstawia z całą dokładnością wszystkie szczegóły z zakresu kultury ludzi, wśród których przebywał.

Opisując Tunguzów podaje L. Niemojewski Wiadomości dotyczące się zwyczajów i obyczajów, języka, szamanizmu, obrządku pogrzebowego, leczenia chorych oraz szereg innych szczegółów z dziedziny kultury materialnej i społecznej. Podobne wiadomości odnoszą się do Buriatów i Giliaków. Wiadomości swe uzupełniał L. Niemojewski istniejącą wówczas literaturą przedmiotu. Stąd też jego relacje noszą nieraz charakter komplikacji. Dotyczy to szczególnie opisów kultury ludów północno-wschodniej Syberii, z którymi polski podróżnik nie był w częstym kontakcie. Niemniej jednak trzeba zaznaczyć, że bezpośrednia obserwacja wzbogacona literaturą złożyła się na jeszcze jeden ciekawy obraz kultury syberyjskich tubylców. Z załem trzeba więc stwierdzić, że informacje L. Niemojewskiego dotyczą niewielu grup etnicznych z obszaru Syberii okrywając cieniem niewiedzy jeszcze sporo innych mieszkających tam ludów. Oprócz wspomnianej książki napisał L. Niemojewski jeszcze parę innych artykułów z zakresu etnografii Syberii, które uzupełniają nieraz zawarty w niej materiał. Do nich należą: „Ludy podbiegunowe”, *Wędrowiec*, 1875, nr 280, 281, 299 — 301, 309 — 312; „Z nad granicy chińskiej, urywek z listu”, *Tygodnik Ilustrowany* 1870, nr 128, 149, 155, 1871, nr 187, 188 i inne.

Równie dokładne wiadomości o niektórych mieszkańcach Syberii zawdzięczamy współczesnemu L. Niemojowskiemu podróżnikowi, Bronisławowi Reichmanowi (1848 — ?). Studiował on przez pewien okres

Ryc. 19. Ostiak z nad Obi (autor rysunku niezidentyfikowany). J. Jodłowski, *Wspomnienia....* Krosno 1909.

przyrodę w Warszawskiej Szkole Głównej. Mając możliwości wyjazdu na Syberię udał się tam w celach podróżniczych. W swych wspomnieniach — „Z Dalekiego Wschodu — wrażenia, obrazki i opisy z dobrowolnej podróży po Syberii”, Warszawa 1881, zawarł wiele interesujących szczegółów o przyrodzie, geografii, kopalniach złota, miastach i osadach. Materiał etnograficzny reprezentują w tej książce fragmentaryczne opisy z zakresu kultury materialnej — budownictwo, transport i komunikacja, pożywienie, łowiectwo oraz inne dotyczące się kultury społecznej i duchowej — np. szamanizm. Dane te dotyczą szczególnie ludności tunguskiej.

Z wędrówki tej przywiózł także B. Reichman bogate materiały, które posłużyły mu do napisania obszernego artykułu: — „Samojedzi. Studium etnologiczne”, *Wszehświat* 1882, nr 13, 20 — 21, 28, 31 — 32, 34, 36 — 38. Lud ten zamieszkuje z dawien dawna rozległe obszary tundry i laso-tundry, rozciągające się od białomorskich wybrzeży półwyspu Kanin aż po skraj półwyspu Tyjmyr i ujście Chatangi. Studium to oddaje w pełni obraz kultury tego ludu. Odnajdujemy w nim opisy pomieszczeń mieszkalnych tj. przenośnych szałasów krytych skórą. Ten rodzaj mieszkania wyznaczała istniejąca u Samojedów forma gospodarki, którą stanowiła hodowla renów i polowanie, a także drobne rybołówstwo. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że w opracowaniu tym spotykamy oprócz opisu także refleksje na temat przyczyn takiego stanu kulturowego. W sumie więc opracowania obu autorów — L. Niemojewskiego

B. Reichmana — są skromnym początkiem późniejszych badań, które rozwinęły się w ostatnim trzdziestoleciu XIX stulecia.

Polskie badania etnograficzne na terenie Syberii w ostatnim trzdziestoleciu ubiegłego wieku (1870—1900), obejmują dzieła Wacława Sieroszewskiego, Adama Szymańskiego, Edwarda Piekarskiego, Mikołaja Witaszewskiego i Sergiusza Jastrzębskiego, a więc autorów doskonałych opracowań o Jakutach i ich kulturze. Nie są to oczywiście jedyni Polacy, których notuje historia etnografii Syberii.

Do najbardziej znanych postaci zesłańców — Polaków, którzy prowadzili badania etnograficzne na obszarach Jakutii należy autor wielu powieści podróżniczych, utalentowany pisarz Wacław Sieroszew-

Tunguz w zimowej odzieży

Ryc. 20. Tunguz w zimowej odzieży (autor rysunku niezidentyfikowany). J. Jodłowski, *Wspomnienia...* Krosno 1909

ski (1858—1945). Urodzony na Mazowszu w Wólce Kozłowskiej, doświadczył wiele w okresie swego długiego życia. Ojciec jego prześladowany za udział w powstaniu styczniowym zmuszony był wyjechać zagranicę, wkrótce też posiadłość rodzinna została skonfiskowana. Nieco później zmarła matka. Wychowując się pod opieką rodziny, ukończył pięć klas gimnazjum. Prześladowany za działalność w kółkach samokształceniowych, przerwał dalszą naukę i rozpoczął pracę w charakterze robotnika kolei warszawsko-wiedeńskiej. Od tego momentu datuje się jego rewolucyjna działalność wśród robotników skupionych wokół kółek socjalistycznych organizowanych przez L. Waryńskiego. Za pracę tę zostaje aresztowany (1878) i zesłany do Jakutii, gdzie przybył na wiosnę 1880 r. Osadzony początkowo w Wierchojańsku próbował W. Sieroszewski ucieczki, za co przeniesiono go do oddalonego o kilkaset kilometrów od Kołymska uroczyska Jąza. Następnie mieszkał w II *ułusie* Bajagantajskim nad rzeką Ałdan, skąd przeniósł się do ułusu Namskiego w sąsiedztwie Jakucka. Od roku 1892 pozostawał w Jakutii na prawach osiedleńca, mając przez to możliwość swobodniejszego podróżowania po jej obszarach.

Zainteresowanie Jakutami i ich kulturą zrodziło się u W. Sieroszewskiego już od pierwszych chwil pobytu na ziemi jakuckiej. Przemierzając kilkakrotnie Jakutię w różnych kierunkach, gromadził zabytki kultury materialnej, robił notatki etnograficzne, poznawał zwyczaje i obyczaje narodu wśród którego wypadło mu żyć. W porozumieniu z A. Szymańskim rozpoczął systematyczne badania etnograficzne zbierając materiał terenowy. Większość z tych zbiorów zginęła bezpowrotnie podczas kilkakrotnych rewizji i przymusowych przesiedleń, resztę przekazał do

Wacław Sieroszewski (1858—1945)

muzeum w Jakucku oraz przedstawił Wschodniosyberyjskiemu Oddziałowi Irkuckiego Towarzystwa Geograficznego, skąd otrzymał obietnicę druku pracy o etnografii Jakutii. Dalsze uzupełnianie materiałów terenowych zajęło mu cztery lata, tak że dopiero w roku 1896 ukazało się wyczerpujące i dobrze ilustrowane studium — „Jakuty. Opyt etnogra-

fičeskago issledovanija”, t. I, St. Petersburg 1896²¹, za które otrzymał złoty medal Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego oraz pozwolenie na powrót do kraju.

Jeszcze przed ukazaniem się tej monografii ogłosił W. Sieroszewski parę artykułów, dając się poznać jako wytrawny znawca etnografii Jakutów²². W sumie jego rozprawy z tego zakresu zajmują czołowe miejsce w naukowej literaturze jakutoznawczej. Szereg uczonych wyrażało się o nich w słowach wysokiego uznania, chociaż nie brakło też sądów zbyt surowych. Jeden z ówczesnych recenzentów jego książki, etnograf N. Charuzin pisał o niej jako o najpełniejszym i najbardziej naukowym dziele „z zakresu etnografii Jakutów”, a także uważał ją za „najwybitniejszą pracę w zakresie etnografii Rosji z wydanych w ostatnich latach” (*Etnografičeskoe Obozrenie*, 4, 1896, s. 170, 172). Nicco odmiennego zdania jest inny uczony, znawca etnografii Jakutów V. Ionov który w artykule — „Obzor literatury po vierovanijam jakutov”, *Živaja Starina*, XXIII, 1914, vyp. 3 — 4, s. 317—372, zarzuca polskiemu badaczowi wiele kardynalnych błędów w pisowni i tłumaczeniu wyrazów jakuckich. Uwaga ta jest bardzo słuszna, gdyż jak wspomina S. Kałużyński, „pisownia przytaczanych form, wyrazów i przekładów jakuckich nie jest bynajmniej najmocniejszą stroną monografii Sieroszewskiego, natomiast ocena całej pracy jako kompilacji i książki, na którą nie można się powoływać bez sprawdzenia danych, która zawiera

²¹ W języku polskim książka ta ukazała się w Warszawie w 1900 r. jako: „Dwanaście lat w kraju Jakutów. Wrażenia i notatki”, drugie wydanie polskie poprawione i rozszerzone wyszło w 1936 r. także w Warszawie, a wyd. trzecie ukazało się w Krakowie w 1961 r. — oba wznowienia w ramach edycji dzieł zbiorowych W. Sieroszewskiego. Istnieje także angielska wersja tej książki: *The Yakuts*. Abridged from the Russian of Sierosheviski by W. G. Sumner (revised and completed by W. Sierosheviski), „The Journal of the Anthropological Institute”, Vol. 31, January — June 1901. Przygotowany przez autora drugi tom monografii miał się ukazać w 1902 r. Rosyjski rękopis tego tomu (nie wykończony w całości) znajduje się w Archiwum Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie, a jego mikrofilm w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. Mf. A. 161. Należy także wspomnieć o tym, że St. Poniatowski jadąc z wyprawą naukową do Kraju Nadamurskiego spotkał się w maju 1914 r. z E. Piekarskim (spotkanie miało miejsce w Petersburgu), z którym omawiał zamiar nowego wydania monografii o Jakutach. W dziele tym widział E. Piekarski wiele błędów, wynikających z niedostatecznego opanowania języka. „Powzięliśmy zatem myśl — pisze St. Poniatowski — drugiego wydania tej książki pod redakcją i z dodatkami Piekarskiego, o ile zgodzi się na to Sieroszewski” (St. Poniatowski, 1966, t. 50, s. 78—79). Z powodu braku innych wiadomości na ten temat trudno jest dzisiaj ustalić o ile tą sprawą zainteresowano autora monografii o Jakutach — W. Sieroszewskiego.

²² Do nich należą: „Jakutskaja svadba”, *Živaja Starina*, 1894, vyp. 3—4: „Soobščenie o bračnom sojuzie jakutov”, *Izv. IRGO* XXXI/2, 1895 i inne.

wiele informacji wątpliwych itd. wydaje się stanowczo zbyt surowa” (S. Kałużyński, 1966, s. 186).

Przyjmując krytyczne uwagi V. Ionova i S. Kałużyńskiego podkreślić jednak należy, że choć autor monografii był tylko samoukiem o doskonałym talencie pisarskim, potrafił jednak zgromadzić liczny materiał etnograficzny, względnie dobrze go uporządkować i wybrać z niego rzeczy najistotniejsze.

W dziele tym uwzględnił W. Sieroszewski ewolucjonistyczny punkt widzenia, ale w szczegółowych rozważaniach typu etnogenetycznego doceniał znaczenie migracji i dyfuzji kulturowej. Stąd w monografii, która nie jest suchym opisem zaobserwowanych faktów znajdują odbicie różne kierunki i metody etnologiczne. Całość opracowania napisana z wielkim talentem literackim, stanowi także zajmującą lekturę dla przeciętnego czytelnika, a przy tym jest też dziełem, które do dziś najpełniej ujmuje szereg zagadnień z zakresu etnografii Jakutów.

Osobny rozdział w badaniach etnograficznych W. Sieroszewskiego stanowi jego udział w wyprawie naukowej na wyspę Hokkaido w r. 1903, gdzie zajmował się gromadzeniem materiału na temat życia i kultury mieszkających tam Ajnów. Badania te przerwane zostały na skutek wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej (1904—1905), tak że ich rezultat zamknął się ostatecznie w niewielkiej książce — „Wśród kosmatych ludzi”, Warszawa 1927, (pierwsze wyd. książkowe).

Na zakończenie tego ogólnego szkicu o badaniach etnograficznych W. Sieroszewskiego należy jeszcze dodać, że cenne materiały z tego zakresu znajdują się w jego licznych utworach literackich, które doczekały się kilkakrotnych wydań²³.

Jednym z mniej znanych Polaków, który zajmował się badaniami etnograficznymi na obszarze Jakutii był Adam S z y m a ń s k i (1852—1916), znany czytelnikowi polskiemu przede wszystkim jako pisarz i publicysta. Urodzony na Podlasiu w rodzinie szlacheckiej, mieszkał potem w Warszawie gdzie odbywał studia na wydziale prawnym. Aresztowany za współpracę z polskimi organizacjami politycznymi (1878) zesłany został do Jakucka, gdzie zetknął się z W. Sieroszewskim, który przybył tam o parę miesięcy później od niego. Po czteroletnim pobycie w Jakucku, przeniesiono go do Kireńska, a potem do Bałagańska. Od roku 1885 mieszkał w gubernii kostromskiej, a po powrocie do kraju osiadł w Krakowie. Omówieniu życia i naukowej działalności tego ba-

²³ Należą tu: „Na Daleki Wschód. Kartki z podróży”, Warszawa 1904; „Mandżuria” — reportaż, po raz pierwszy drukowany w cyklu: „Przez Syberię i Mandżurię do Japonii” w „Tygodniku Ilustrowanym”, 1903, nr 38, 42, 43, 45, oraz 1904, nr 1—5 i inne, patrz: edycja dzieł zbiorowych W. Sieroszewskiego.

dacza poświęcony jest popularny artykuł H. Obuchowskiej Pysiowej — „Polski badacz ziemi jakuckiej”, *Problemy*, nr 5, 1957.

Wyniki prac badawczych A. Szymańskiego nie są liczne, a większość ze zgromadzonych przez niego materiałów dotyczących Jakutii i jej ludów pozostaje do dzisiaj w formie rękopisów, które znajdują się w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie jako „Materiały Adama Szymańskiego” — III — 24. O rękopisach tych pisał Z. Piedos w artykule zatytułowanym — „O materiałach jakuckich Adama Szymańskiego w zbiorach Archiwum PAN w Warszawie”, *Przegląd Orientalistyczny*, nr 2, 1962, stwierdzając że pewna ich część „zasługiwałaby na opublikowanie”. Znając treść tych materiałów przychyliam się do sądu Z. Piedosa z zaznaczeniem, że rękopisy te należy wydać w całości uzupełniając je dodatkowymi przypisami.

Część swych materiałów zebranych wśród Jakutów opublikował A. Szymański w artykule — „Pišča jakutov”, *Izv. VSOIRGO*, XVI, 1—2, 1885 oraz w paru innych o których wspomina A. N. Pypin, (1892, s. 319) i P. P. Chorošich, (1924). Warto tu także wspomnieć o jeszcze innym jego artykule — „Proišchozhdienie i dejstvitiel'noie značenie slova „tungus”, *Etnografičeskoie Obozrienie*, 1905, gdzie z wyrażonymi przez niego poglądami polemizuje E. Piekarski, (*Etnografičeskoie Obozrienie*, 3—4, 1906).

Na zakończenie warto jeszcze wspomnieć o innej interesującej pozycji A. Szymańskiego — „Z jakuckiego Olimpu. Jurdiuk Ustuk Us. Baśń”, Kraków 1910, s. 149, z której wynika, że nie obcy mu był język i folklor jakucki.

Współczesnym W. Sieroszewskiemu i A. Szymańskiemu polskim badaczem kultury Jakutów był Edward Piekarski (1858—1934), urodzony w szlacheckiej rodzinie mającej swe posiadłości w Piotrowiczach powiatu ihumeńskiego, byłej gubernii mińskiej. Początkową naukę odbywał E. Piekarski w gimnazjum w Mińsku, potem w Taganrogu i Czernihowie. Studia wyższe rozpoczął w Instytucie Weterynaryjnym w Charkowie, gdzie nawiązał ścisłą współpracę z organizacjami politycznymi. Zagrożony aresztowaniem porzucił Instytut, a pojmany przez władze carskie w roku 1881 skazany został na 15 lat katorgii, zamienionej mu z powodu złego stanu zdrowia i młodego wieku na zesłanie do Jakutii, dokąd przybył jeszcze w tym samym roku późną jesienią.

Osiedlony w Inaslegu Igidejskim Boturuskiego ułusu — miejscowości oddalonej od Jakucka o około 250 km. — zbudował sobie E. Piekarski mały domek i założył gospodarstwo. Szybko pozyskał zaufanie otaczających go Jakutów. Wkrótce po osiedleniu ożenił się z Jakutką. Poddyktowana koniecznością nauka języka jakuckiego przekształciła się u naszego rodaka w systematyczną pracę nad gromadzeniem materiału

słownikowego. Trudności i niepowodzenia w tym względzie pokonywał on z wielkim uporem. E. Piekarski nie posiadał przecież wykształcenia filologicznego ani językoznawczego. Na zesłaniu dopiero studiował prace z tego zakresu. Cel był jeden. Zgromadzić liczny materiał językowy, a potem opracować słownik. Korzystając ze współpracy miejscowego duchownego prawosławnego, D. D. Popova oraz zesłańca politycznego, etnografa rosyjskiego V. M. Ionova, zebrał E. Piekarski tak liczny materiał, że Wschodniosyberyjski Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego zdecydował się na wydanie opracowanego przez niego słownika. Wkrótce też zezwolono mu przenieść się do Jakucka (1889), gdzie gromadził dalsze materiały do słownika. Od roku 1904 korzystał E. Piekarski ze stypendium naukowego Rosyjskiej Akademii Nauk, a w rok później, przybył do Petersburga, gdzie mieszkał do chwili śmierci, pracując na różnych stanowiskach w zakładach naukowych — Muzeum Rosyjskim, Muzeum Antropologii i Etnografii.

Rok 1907 przynosi mu niebywały sukces. Po wielu latach żmudnej pracy ukazuje się jego pomnikowe dzieło: „Slovar jakutskiego jazyka”, wydany w Petersburgu. Następne zeszyty tego słownika, liczącego 1929 stron dużego formatu (in quarto, tekst w dwóch kolumnach), ukazały się w latach 1907—1930.

Słownik ten opracowany jest z niezwykłą starannością. Uwzględnił w nim autor pokrewieństwo niektórych wyrazów z językami tureckimi, uwzględniając także zapożyczenia mongolskie, tunguskie i rosyjskie. Większość haseł zawiera obszernie informacje z zakresu etnografii. Rozbudowany system przypisów dokumentuje prawdziwość przytoczonych wiadomości, dając przez to możliwość do ich łatwiejszej konfrontacji z obszerniejszym kontekstem. Nie pomija też E. Piekarski bogatego materiału toponomastycznego i onomastycznego, zamieszcza przerwiska, przekleństwa i zwroty „nieprzyzwoite”. Wszystko co zanotował w terenie i zgromadził z innych źródeł, znalazło miejsce w słowniku.

Słownik ten stanowiący efekt prawie 50-u lat żmudnej pracy zyskał

Edward Piekarski (1858—1934)

przybywał w latach 1907—1909. Od r. 1909 mieszkał ponownie w Rosji, początkowo w Odessie, potem w Petersburgu, gdzie pracował w Muzeum Rosyjskim, a następnie (od r. 1914) w towarzystwie ubezpieczeniowym „Wołga”. W okresie rewolucji październikowej (1917) stoi na uboczu wydarzeń politycznych. Wkrótce wyjeżdża do Moskwy, gdzie umiera 21 czerwca 1918 r. zdala od przyjaciół i znajomych.

Przebywając wśród Jakutów zgromadził M. Witaszewski liczny materiał etnograficzny, który tylko w części zdążył opracować. Z uwagi na wąskie ramy artykułu nie jestem w stanie przytoczyć wszystkich jego prac, które w dokładny sposób zestawiał W. Armon, (1961, s. 150—152).

Ryc. 21. Zjazd uczestników ekspedycji I. M. Sibriakowa w styczniu 1895 r. Siedzą od lewej strony: drugi — F. Kon, piąty — M. Witaszewski, siódmy — E. Piekarski, dziesiąty — S. Jastrzębski.

Z tych które nie mogą jednak być pominięte wymienić należy: „Jakutskie materiały dla razrabotki voprosow embriologii prava”, drukowane po raz pierwszy w latach 1908—1909 jako dodatek do „Izviestii Vost-Sib. Otdiela IRGO, przy czym z niewiadomego powodu ich druk został przerwany na s. 114. Drugie wydanie uzupełnione rękopisem ukazało się w Leningradzie w r. 1929.

Zagadnieniem specjalnym, którym interesował się M. Witaszewski, był szamanizm. W jednym z opracowań poświęconych temu zagadnie-

niu — „Materiały dla izučenija šamanstva u jakutov”, Izv. Vost.-Sib. Otdiela IRGO, 1890, vyp. 2, s. 36—48, dał wnikliwą analizę ceremonii szamańskich, przy czym zwrócił szczególną uwagę na kult pewnych gatunków zwierząt, wywodzący się z dawniejszych przedszamańskich wierzeń totemistycznych.

Oceniając dorobek M. Witaszewskiego podkreślić należy, że większą część zgromadzonych materiałów nie zdążył on opracować. Niemniej jednak dorobek ten powinien być zawsze uwzględniany w etnografii i historii Jakutów. Fakty nagromadzone przez niego, stawiają go na czołowym miejscu wśród badaczy stosunków zwyczajowo-prawnych tego ludu.

Jednym z mniej znanych badaczy kultury Jakutów był Sergiusz Jastrzębski (1857—1931 r.), urodzony w Charkowie, w polskiej rodzinie pochodzenia szlacheckiego. Za udział w rosyjskim ruchu rewolucyjnym skazany został na 10 lat katorgi, z których sześć przesiedział w więzieniu. W roku 1886 osiedlony został w Jakutii, gdzie przebywał do roku 1896. Właśnie z tego okresu datują się jego badania etnograficzne i językoznawcze. Jako członek ekspedycji naukowej I. M. Sibiriakowa, podróżował w latach 1894—1895 po kraju Jakutów gromadząc materiały z zakresu etnografii i folklorystyki.

Główną zasługą S. Jastrzębskiego jest dokładne zbadanie języka jakuckiego i opracowanie jego gramatyki („Gramatika jakutskogo jazyka”, Irkuck 1900, wydanie II — ukazało się w r. 1938). Drugą dziedziną, którą interesował się S. Jastrzębski był folklor jakucki. Opracowane przez niego — „Obrazcy narodnoj litieratury Jakutov”, Leningrad 1929, zawierają liczne poematy epickie (jak olongho — epos bohaterski), pieśni i bajki. Zebrane w tej książce teksty, są tym bardziej cenne ponieważ w literaturze jakutoznawczej sprawa folkloru była zawsze niedostatecznie opracowana.

Wyniki prac badawczych S. Jastrzębskiego zapewniły mu trwałe miejsce w naukowej literaturze przedmiotu o czym pisali: B. I. Ubrjatowa, Jakuck 1945, s. 15—21, S. A. Tokariev, 1948, nr 2, s. 191 i inni.

Bardzo mało znane są w historii etnografii polskiej prace badawcze nad ludami Syberii, prowadzone przez Feliksa Kona (1846—1941), zesłanego na katorgę, a potem na osiedlenie w Jakutii, za polityczną działalność w szeregach „Pierwszego Proletariatu”. F. Kon zajmował się głównie etnografią Tuwińców (Sojotów), ale jako członek naukowej ekspedycji I. M. Sibiriakowa (1894—1896) zgromadził wartościowe materiały dotyczące Jakutów. Praca polityczna w WKPb nie pozwoliła mu na systematyczne opracowanie rozpoczętych badań, stąd większość arty-

kułów, które ogłosił pochodzi z okresu przed rewolucją październikową. W ich skład zaliczyć należy: „Priedvaritielnyj otčet po ekspedicii v Urjan-chajskuju ziemiľju”, Izv. Vost.-Sib. otd. IRGO, t. XXXIV, wyp. 1, 1903.

Feliks Kon (1834—1941)

„Chatyn — Arinskoie skopceskoie sielenie”, tamże, t. XXVI/4—5, 1896 i inne²⁴, które wymienia S. I. Vanš-tajn, 1965, nr 4, s. 116—128.

Polskim badaczem kultury ludów Syberii był również Bronisław Piłsudski (1866—1918), którego zasługi w tej dziedzinie, często współczesnym nieznane, dziś prawie zupełnie poszły w niepamięć. Jako student uniwersytetu w Petersburgu, zamieszany w spisek na cara Aleksandra III (1845—1894), zesłany został w r. 1886 na 15 lat katorgi na Sachalinie. Od tego momentu datują się jego zainteresowania etnografią Ajnów i Giliaków. Przebywając wśród tubylców Sachalinu pozyskał B. Piłsudski ich zaufanie, a przez Giliaków nazywany był bratem. Częste kontakty z ludnością wśród której wypadło mu żyć rozbudziły w nim zainteresowania jej językiem, zwyczajami i obyczajami. Rozpoczął gromadzenie materiału etnograficz-

nego a przychodziło mu to tym łatwiej, że nabyta znajomość trzech języków (giliacki, oroczński, ajnoski) pozwalała mu na obywatelstwo bez tłumacza. W tym czasie zaczyna też publikować wyniki swych badań. Starannie opracowany artykuł: „Nuždy i potrebnosti sachalińskich giljakov”, IRGO, Priamurskij Otd. Zapiski, vyp. IV, nr 3, 1898, s. 1—23, otwiera mu drogę do dalszych prac badawczych. W roku 1899 zostaje kustoszem muzeum we Władywostoku, pełniąc jednocześnie funkcję sekretarza władzywostockiego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Zdobyte stałego zatrudnienia pozwoliło B. Piłsudskiemu na usystematyzowanie zebranych przed laty materiałów, uzupełnienie bra-

²⁴ Do nich należą: „Fizjologičeskie i biologičeskie dannyje o jakutach”, stanowiące dopełnienie do artykułu D. I. Melikova pt. „Važnejšyje promysły i zanjatija žitielej Kołymskago okruga”, Minusinsk 1899; „Ekpedicija v Sojotiju”, Sob. soč., t. 3. Moskwa 1934 i inne wydane w ramach dzieł zbiorowych F. Kona.

ków i głębsze studia etnograficzne. W roku 1903 wspólnie z W. Sieroszewskim wyrusza on na wyspę Hokkaido, w celu zbadania pod względem językowym i etnograficznym zamieszkałych tam Ajnów. Korzystając z wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej (1904—1905), która zastała ich na Hokkaido powracają dwaj polscy badacze-zesłańcy do kraju.

Po przyjeździe do Polski, nie mógł jednak B. Piłsudski powrócić na wileńszczyznę, do Zułowa w pow. święciańskim. Zatrzymał się w Krakowie z myślą, że tutaj będzie mógł opracować swe materiały etnograficzne. Przeliczył się jednak. Brak stałego miejsca zatrudnienia towarzyszy mu przez cały okres krakowski. Borykając się z trudnościami finansowymi nie zaniedbuje jednak B. Piłsudski swych zainteresowań ludoznawczych. Przebywając na Podhalu prowadzi badania etnograficzne oraz zakłada w roku 1911 sekcję etnograficzną, przy Towarzystwie Tatrzańskim w Zakopanem²⁵. W okresie tym poznaje się z Juliuszem Zborowskim, który pisze o nim w Ziemi (1934, nr 1—4, s. 1) jako o „miłośniku Podhala, grasującym w Nowym Targu i okolicach”. Mieszkając na przemian raz w Krakowie, raz w Zakopanem opracowuje B. Piłsudski swe zbiory sachalińskie. Korzystając z wydatnej pomocy językoznawcy Jana Rozwadowskiego przygotowuje do druku pracę o folklorze i języku Ajnów— „Materials for the Study of the Ainu Language and Folk-Lode”, Kraków 1912, stanowiącą do dnia dzisiejszego podstawowe opracowanie z tego zakresu. Drukuje również parę artykułów na łamach czasopisma etnograficznego „Lud” — „Szamanizm u tubylców na Sachalinie”, Lud, 1909, t. 14, s. 261—274 i tamże 1910, t. 16, s. 117—132 oraz „Poezja Giliaków”, tamże 1911, t. 17, s. 95—123 i „Trąd wśród Giliaków i Ajnów”, tamże, 1912, t. 18, s. 79—91. Z braku miejsca nie jestem w stanie nie tylko omówić jego artykułów, ale nawet przytoczyć większości z nich, które częściowo zostały zestawione przez K. Zawistowicz (1930) i R. Jakobsona, G. Hüttl-Worth, J. F. Bebbe, 1957, s. 87 i 100. Tu dla wyjaśnienia dodam tylko, że artykuły te rozrzucone są po wielu czasopismach: „Živaja Starina”, „Anthropos”, „Globus”, „Folk-Lore” i „Bulletins et Memoires Francuskiego Towarzystwa Antropologicznego”.

Bronisław Piłsudski
(1866—1918)

²⁵ Sprawie tej poświęcony jest artykuł J. Zborowskiego „Z dziejów ludoznawstwa i muzealnictwa na Podhalu:” Sekcja Ludoznawcza Towarzystwa Tatrzańskiego (1911—1919). (Maszynopis).

Wyniki prac badawczych B. Piłsudskiego zapewniły mu szeroki rozgłos w ówczesnych środowiskach etnograficznych w kraju i za granicą. Niestety jednak, brak studiów uniwersyteckich był główną przeszkodą uniemożliwiającą zatrudnienie go na uniwersytecie w Krakowie. W okresie pierwszej wojny światowej wyjeżdża on z kraju, przebywa początkowo w Szwajcarii, a potem w Paryżu, gdzie umiera śmiercią tragiczną 1918 roku.

Drukowany dorobek B. Piłsudskiego nie jest wielki, ale to co napisał stanowi bez wątpienia poważną wartość w literaturze przedmiotu. Na jego pracę o kulcie niedźwiedzia powołuje się badacz tego problemu A. F. Anisimov, (1950, s. 309, 313—314, 318), a na opracowanie o tubylcach Sachalinu M. G. Levin, (1958, s. 123—124).

Patrząc na badania naukowe B. Piłsudskiego musimy zawsze pamiętać, że opublikowane prace są tylko częścią bogatych materiałów zgromadzonych na Sachalinie i Hokkaido. Niezależnie od materiału etnograficznego zebrał on także teksty starych podań, baśni i pieśni, które posiadają duże znaczenie dla folklorystyki. Część tych zbiorów z zakresu języka i folkloru Giliaków odstąpił B. Piłsudski, L. Szternbergowi, rosyjskiemu zesłańcowi, z którym zaprzyjaźnił się i badał wspólnie kulturę tego ludu. Zapisane przez B. Piłsudskiego cztery poematy giliackie weszły w skład zbioru L. Szternberga — „Matieriały po izučeniju giliackogo jazyka i folklor”, St. Petersburg 1908, który tylko w przedmowie do pracy zaznaczył ich pochodzenie. Część zebranych przez B. Piłsudskiego materiałów pozostała w rękopisie i znajduje się w Archiwum Akademii Nauk ZSRR, w zespole fond 282, pod nr 142 jako Piłsudski B. i Szternberg L. — „Teksty giliackie” (I. S. Vdovin, 1954, s. 163, R. Jakobson, G. Hüttl-Worth, J. F. Beebe, 1957, s. 100). Osobne dzieje przeszły wałki fonograficzne z pieśniami Ajnów, które przywiózł B. Piłsudski do kraju. Uważane przez pewien czas za zaginione odnalazły się o czym pisze J. Bańcerowski w artykule „Zapisy fonograficzne Ajnów”, Biuletyn Fonograficzny, 1964, VI, s. 91—96.

Przebywając wśród tubylców Sachalinu starał się nasz rodak polepszyć warunki ich życia, domagał się poszanowania ich kultury, zwalczał przekupstwo i łapownictwo carskich urzędników. W jego luźnych notatkach zachowała się wzmianka, będąca odbiciem jego stosunku do ludności miejscowej. Według niej „tam gdzie inni badając smutne ginące szczyty niosą ujarzmienie, niech [Polacy] w imieniu Polski niosą im największy skarb ludzkości: serdeczne współczucie poparte czynem”, (cyt. za M. Korbecką, I. Moszyńską, I. Okruszko, 1955, s. 423).

Zamykając omówienie badań nad ludami Syberii w drugiej połowie XIX stulecia wspomnieć jeszcze należy o Wacławie Wasilewskim, myśliwym i podróżniku, który w latach 1880—1882 przebywał w Kraju

Ussuryjskim. Opisy przygód oraz spostrzeżenia etnograficzne, florystyczne i faunistyczne zawarł on w książce pt.: „Z krańców Sybiru. Zapiski myśliwego i turysty”, Warszawa 1886. Książka ta nie posiada jednak większego znaczenia dla etnografa. W. Wasilewski ogranicza się przede wszystkim do nakreślenia ówczesnej sytuacji gospodarczej niektórych ludów tungusko-mandżurskich; siląc się przy tym na sensacyjność, która często zacierza fakty ważne dla etnografa.

Równie mało interesującego materiału etnograficznego zawierają wspomnienia podróźnicze Pawła Sapięhy (1860—?), który będąc szambelanem cesarza Austrii wyruszył jesienią 1888 r. z Konstantynopola aby zwiedzić kolejno Aden, Cejlon, Singapur, Japonię, archipelag Riu-Kiu i Mongolię. Powracając do kraju przejeżdżał P. Sapięha przez Irkuck, a zwiedziwszy jego okolice nosił się z zamiarem powrotu na Syberię w celu poznania gór Sajańskich, Altaju oraz etnografii Sojotów i Kałmuków, (Misy Katolickie, 1890, IX, s. 85—86). Wyprawa ta nie doszła jednak do skutku, a jego książka „Podróż na Wschód Azji 1888—1889 r.”, Lwów 1899 zawiera skromny materiał etnograficzny dotyczący Buriatów.

Kończąc rozważania na temat polskich badań etnograficznych nad ludami Syberii w drugiej połowie XIX stulecia podkreślić należy, że ich rozwój nie odbywał się w sposób ciągły i zamierzony. Przyczyny, które wiązały się z pracami na tym polu nie zmieniły się wcale w ciągu trzech stuleci. Stąd też większość wcześniejszych informacji z zakresu etnografii Syberii znajduje się w pamiętnikach jeńców wojennych i politycznych wygnańców z okresu od XVII—XIX stulecia. Dopiero pod koniec wieku XIX kiedy Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne rozpoczęło prowadzenie badań etnograficznych przy pomocy więźniów politycznych zesłanych na Syberię, na czoło tych zasłużonych postaci wysunęli się Polacy, a wśród nich W. Sieroszewski, E. Piekarski, B. Piłsudski i inni. Badania te chociaż rozwinęły się na obczyźnie w warunkach niejako przymusowych doprowadziły do poważnego rozszerzenia wiadomości o etnografii Syberii.

POLSKIE BADANIA ETNOGRAFICZNE NA SYBERII W XX WIEKU

Historia polskich badań etnograficznych prowadzonych na Syberii w XX wieku jest wyjątkowo skąpa. Niemniej jednak i w tym okresie odnotowujemy wybitne sukcesy w dziedzinie poznania kultury syberyjskich tubylców. O ile wcześniejsze badania wiązały się zawsze z dziejami carskich zesłań, o tyle w wieku XX mamy doczynienia z zamierzonymi badaniami i wyprawami etnograficznymi.

Przegląd ten rozpoczniemy od Juliana Talko-Hryniewiczza (1850—1936), lekarza, antropologa i podróżnika, profesora antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1908—1933. Początki jego pracy naukowej łączą się z prowincjonalną praktyką lekarską w Zwinogrodzie, skąd wraz z żoną Krystyną — towarzyszką prac naukowych — przenosi się na pogranicze Chin w obwodzie Zabajkalskim, gdzie pozostaje przez siedemnaście lat (1891—1908). Pełniąc obowiązki lekarza okręgowego organizował J. Talko-Hryniewicz wyprawy naukowe o charakterze ekonomiczno-przyrodniczym. Interesował się przy tym etnografią ludów Zabajkala, zwłaszcza Buriatów, Tunguzów i Mongołów. Gromadził materiał antropologiczny — przeprowadzał badania antropometryczne oraz rozkopał szereg cmentarzysk na obszarze północnej Mongolii i Zabajkala. Po powrocie do kraju (1908) został kierownikiem katedry antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie stopniowo opracowywał zgromadzone na Syberii materiały. W wyniku swych badań ogłosił około 300 prac w języku polskim, rosyjskim i francuskim, z których część poświęcona jest ludom Syberii.

Badania J. Talko-Hryniewiczza pozwoliły w pewnym stopniu rozwiązać skomplikowane problemy etnogenetyczne na obszarze Syberii oraz rzuciły nieco światła na związki kulturowe niektórych grup ludności tunguskiej. Sprawom tym poświęcił parę prac między innymi: „K'antropologii Zabajkalija i Mongolii. Buriaty, Tunguzy, Chałchasy”, Russ. Antr. Żurnał, t. X/2, 1902, „K'antropologii Tunguzov”, Trudy Priamursk. Otd. Imp. R. Geogr. Obšč., t. 7/3, 1904, „Materiały do paleoetnologii Zabajkalia”, Protok. Troickosav.-Kjachtins. Otd. Priamursk. Otd., t. 3/8, 1899 oraz „Przyczynek do kranjologii ludów pół-wsch. Azji. Czaszki Kamczadałów, Koriaków i Aleutów”, Spr. z pos. i czynn. Ak. Um., Kraków 1909, nr 3, i inne²⁶.

Materiały zawarte w tych pracach stanowią ciągle aktualne źródło wiedzy o ludach Zabajkala i ich kulturze.

Wiele cennego materiału etnograficznego zebrała Maria Antonina Czaplicka (1886—1921), utalentowana badaczka wybijająca się na czoło polskich eksploratorów Syberii. Jako stypendystka kasy im. Mianowskiego odbywała studia etnologiczne w Anglii. Tam też wykładała etnologię — początkowo na uniwersytecie w Oxfordzie; potem w Londynie i Bristolu. W latach 1914—1915 prowadziła badania terenowe na

²⁶ Do nich należą: „K' antropologii Tunguzov. Troiskie chamnegany. Antropologo-etnologičeskij očerok”, Trudy Trojskovsavska-Kjachtstskogo otd. Priamurskago otd. RGO., St. Petersburg 1905; tenże: „Bronisław Piłsudski jako badacz Dalekiego Wschodu”, Naprzód, nr 112—115, 1920 r.; tenże: „Polacy jako badacze Dalekiego Wschodu”, Przegląd Współczesny, 1924, t. 9.

Syberii jako uczestniczka wyprawy naukowej finansowanej przez uniwersytet: filadelfijski i oxfordzki. Jej zainteresowania badawcze szły w kierunku wyjaśnienia wspólnoty kulturowej ludów turańskich, a prócz tego zajmowała się etnografią Tunguzów i Samojedów. Prace w tej dziedzinie przyniosły jej uznanie w nauce światowej i nagrodę Murichsona przyznaną przez Royal Geographical Society w 1920 r.

Czytelnik polski zna przede wszystkim jej pierwsze artykuły ogłaszane w „Ziemi” — „Stanowisko etnografii w dobie dzisiejszej”, 1911, t. 11, s. 193—195, 209—211 i drugą pt.: „Piorun w wierzeniach różnych ludów”, 1912, t. 3, s. 754—756, 770, 772, natomiast rzadziej styka się z syntetycznymi opracowaniami zamieszczonymi w 13-tomowej angielskiej encyklopedii religii (Encyclopaedia of Religion and Ethics) J. Hastingsa, a także z „My Siberian Year”, London 1916 i innymi²⁷.

Przedwczesna śmierć M. A. Czaplickiej — zmarła w 1921 r. — zamknęła ważny rozdział w dziejach naszej etnografii, jakim było nawiązanie do odległych tradycji polskich badań

Syberii tak chlubnie rozpoczętych w warunkach zesłania i niewoli. Jej badania były pewnym nawiązaniem do prac uczonych rosyjskich W. Bogoraza i W. Jochelsona, którzy zajmowali się wyjaśnieniem zagadnienia czy „czerwonoskórzy” Ameryki są bliskim odłamek mieszkańców wschodniej i północnej Azji. Sprawy te nurtowały wielu uczonych, a znany antropolog czeski A. Hrdlička odbył w roku 1912 podróż badawczą na Syberię, w wyniku której opublikował krótką rozprawę naukową: „Remains in Eastern Asia of the Race that peopled America”, Washington, Smithsonian Miscellaneous Collections, Vol. LX, No. 16, Publication No. 2159, Washington, 1912 podważając tezę o autochtonicznym pochodzeniu Indian Ameryki.

Maria Antonina Czaplicka
(1886—1921)

²⁷ Należą tutaj: „Aboriginal Siberia. A study in Social Anthropology”, Oxford 1914 oraz „The Influence of Environment upon the Religious Ideas and Practices of the Aborigines of Northern Asia”, Folk-Lore, vol. XXV, 1914.

Kruczość podstawy źródłowej na której można by się było oprzeć rekonstruując etnografię tych obszarów, stanowiła wówczas jedną z głównych przyczyn powstania dużej mozaiki poglądów na temat etnogenezy „czerwonoskórych” Ameryki. Dla wyjaśnienia tej kwestii potrzebne były badania antropologiczne ludów mieszkających jeszcze dalej od Indian, aniżeli Czukeze, Koriacy i Kamczadale. Należało więc przebadać grupy etniczne znad Amuru — Giliaków, Goldów i Oroczonów. A. Hrdlička pracujący wówczas w Smithsonian Institution w Waszyngtonie zainteresował tymi badaniami St. P o n i a t o w s k i e g o (1884—1944), który już 10 maja 1914 r. wyjechał z ramienia tego Instytutu do Kraju Nadamurskiego *. Celem wyprawy było odnalezienie „pośród tamtejszej ludności tubylczej typów fizycznych „pokrewnych Indianom amerykańskim” (St. Poniатовski, „Dziennik wyprawy”, II, 1914, s. 1). Badania etnograficzne w północno-wschodniej Syberii prowadzone przez W. Bogoraza i W. Jochelzona wykazały istnienie związków kulturowych pomiędzy zamieszkałymi tam Koriakami, Czukezami i Kamczadalami, a Indianami wybrzeży Pacyfiku Ameryki Północnej. „Jednakże same tylko kulturalne związki — pisze St. Poniатовski — nie mogły być uważane za wystarczające poparcie powyższej hipotezy, ze względu na możliwość zapożyczeń. Również i stwierdzenie pokrewieństwa fizycznego między stosunkowo blisko siebie zamieszkałymi Czukezami i Koriakami z jednej strony a Indianami północnych wybrzeży Pacyfiku nie mogły być silnym argumentem wobec możliwości (przyjmowanych przez niektórych autorów) przybycia tych ludów do Azji z Ameryki Północnej. Natomiast bez porównania ważniejszym dla potwierdzenia powyższej hipotezy byłoby stwierdzenie pokrewieństwa fizycznego między Indianami amerykańskimi a ludami syberyjskimi możliwie daleko od nich zamieszkałymi (St. Poniатовski, „Dziennik wyprawy”, II, 1914, s. 1).

Cel wyprawy zaprowadził więc polskiego badacza do kraju Goldów i Oroczonów wśród których zgromadził on ciekawe materiały antropologiczne i etnograficzne. Rozpoczęcie wojny (1914) zmusiło go do powrotu. 8 sierpnia 1914 r. wyjeżdża St. Poniатовski z Kraju Nadamurskiego i przez Chabarowsk, Nikolsk Ussuryjski, Irkuck oraz Moskwę dociera do kraju.

Materiały z wyprawy leżały długo w rękopisach. Lata okupacji hitlerowskiej tak nieszczęśliwe dla Profesora uniemożliwiły mu całkowicie ich opracowanie. Aresztowany przez Gestapo, przebywał na Pawiaku, potem w obozie koncentracyjnym Majdanek koło Lublina, a przewieziony do Litomierzyc — obóz w Sudetach — zmarł 5 czerwca 1944 r.

* Patrz: S. P o n i a t o w s k i, „Dziennik wyprawy...”, ogłoszony w t. I „Ludu”.

Jak zwykle w takich chwilach działalność ludzi dobrej woli, spowodowała że cenne rękopisy zostały uratowane. Zaraz po wojnie weszły one w skład Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, i dzięki staraniom prof. Józefa Gajka doczekały się opublikowania. Wartość tych materiałów została wnikliwie oceniona przez autorów opracowania (F. Wokroj, 1966, J. Glinka, 1966), natomiast „Dziennik wyprawy do kraju Goldów i Oroczonów w 1914 roku” przygotowała do druku B. Heidenreich (1966).

Innym Polakiem zajmującym się wprawdzie głównie mongolystyką był Władysław Kotwicz (1872—1944), który po odbyciu studiów w zakresie języka mongolskiego, mandżurskiego i chińskiego, na Wydziale Języków Wschodnich w Petersburgu zasłynął jako wybitny znawca dialektów mongolskich. W roku 1900 zostaje on docentem filologii mongolskiej a po rewolucji październikowej wykłada filologię mandżurską na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu w Leningradzie. W tym też czasie zajmował się badaniami starych tekstów tureckich, mongolskich i tunguskich przyczyniając się do rozwiązania szeregu problemów z tej dziedziny. W roku 1923 powraca Wł. Kotwicz do kraju gdzie obejmuje stanowisko profesora mongolistyki na Uniwersytecie we Lwowie. Od tego czasu pełni też funkcję redaktora Rocznika Orientalistycznego wydobywając na światło dzienne rękopisy B. Piłsudskiego, które zamieszcza na łamach tego pisma. Głównym przedmiotem zainteresowań tego wybitnego naukowca pozostawał jednak zawsze język mongolski stąd też wszystkich bliżej zainteresowanych jego osobą odsyłamy do istniejącej na ten temat literatury.

Władysław Kotwicz (1872—1944)

Tak w najogólniejszych zarysach przedstawiają się dzieje powstania polskiego piśmiennictwa z zakresu etnografii Syberii. W krótkim artykule, nie sposób było wyliczyć i omówić szczegółowo szeregu drobniejszych informacji z tej dziedziny. Sprawom tym musiałoby się poświęcić o wiele

więcej miejsca by wspomnieć o Bronisławie Grąbczewskim, Czesławie Wrockim, Aleksandrze Gzowskim i innych. Rola Polaków w tej dziedzinie zakończyła się z chwilą zaprzestania zsyłek carskich ale pisząc o tych zagadnieniach należy zawsze pamiętać o pionierach, dzięki którym odległa od ich stron rodzinnych Syberia zbliżała się do świata, ukazując swe bogactwa i egzotyczną kulturę zamieszkujących ją grup etnicznych. Historia tego kraju przeżywającego obecnie okres intensywnych zmian gospodarczych, zaczyna się m. in. od relacji polskich jeńców wojennych i politycznych wygnańców z epoki caratu. Oni to właśnie wnieśli trwałe podstawy w dzieło poznania tych obszarów, które stały się dla nich drugą ojczyzną.

WYKAZ SKRÓTÓW

Czasopisma zagraniczne

A	= Anthropos. Wien.
BAC	= Bulletin de l'Academie imp. des Sciences de St. Petersburg. Petersburg.
BMSAP	= Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. Paris.
EO	= Etnografičeskoje Obozrenie. Moskwa.
ESRGO	= Etnografičeskij Sbornik Russkago Geografičeskago Obščestva. St. Petersburg.
F—L	= Folk — Lore. London.
G	= Globus. Braunschweig.
IOAIEIKA	= Izviestija Obščestva Archeologii, Istorii i Etnografii pri Imperatorskom Kazanskom Universitete. Kazań.
IIRGOPOZ	= Izviestija Imper. Russkago Geografičeskago Obščestva. Priamurskij otd. Zapiski. Chabarowsk.
IPORGO	= Izviestija Priamurskago Otdiela Russkago Geografičeskago Obščestva. Chabarowsk.
IRKPISIVA	= Izviestija Russkago Komiteta po izučenji Sred. i Wostočnoj Azji.
IVSOIRGO	= Izviestija Vostočno-Sibirskago Otdiela Imper. Russkago Geografičeskago Obščestva. Irkutsk.
M	= Moskvitjanin. Moskwa.
PTKOP	= Prot. Trojtskosavsko-Kjachtinskago Otdielenija Priamurskago.
RAZ	= Russkij Antropologičeskij Žurnał. St. Petersburg.
RB	= Russkoje Bogastvo.
RES	= Revue d'Etnographie et de Socjologie. Paris.
SE	= Sovietskaja Etnografja. Moskwa—Leningrad.
SMAE	= Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii. Moskwa—Leningrad.
SMC	= Smithsonian Miscellaneou Collections. Vashington.
SSb.	= Sibirskij Sbornik. St. Petersburg.
STPF	= Sbornik Trudov po Filologii. Ulan-Ude.

SV	⇒ Sibirskij Viestnik.
SVop.	⇒ Sibirskije Voprosy.
TJAFL	⇒ The Journal of American Folk-Lore.
TJAI	⇒ The Journal of the Anthropological Institute. London.
TKPIJASSR	⇒ Trudy Komissji po Izučeniju Jakutskoj ASSR. Leningrad.
TPOIRGO	⇒ Trudy Priamurskago Otdieła Imper. Russkago Gieografičeskago Obščestva. Chabarowsk.
TTSKORGO	⇒ Trudy Trojtsko-savsko-kjachtinskago Otdieła Russkogo Gieografičeskago Obščestva. Chabarowsk.
UJ	⇒ Ungarische Jahrbücher. Budapest.
VO	⇒ Voctočnoje Obozrenie.
ZCORGGO	⇒ Zapiski Čitinskago Otdieła Russkago Gieografičeskago Obščestva.
ŽS.	⇒ Živaja Starina. St. Petersburg.

Czasopisma polskie

BASC	⇒ Bulletin Acad. Sc. Cracovie. Kraków.
BF	⇒ Biuletyn Fonograficzny. Poznań.
BW	⇒ Biblioteka Warszawska. Warszawa.
DzLi	⇒ Dziennik Literacki. Lwów.
EP	⇒ Etnografia Polska. Wrocław.
GL	⇒ Gazeta Lekarska. Warszawa.
GLi.	⇒ Gazeta Literacka. Warszawa.
K	⇒ Kosmos. Lwów.
KL	⇒ Kurier Lwowski. Lwów.
Kł.	⇒ Kłosa. Warszawa.
KM	⇒ Kalendarz Myśliwski. Warszawa.
KW	⇒ Kurier Warszawski. Warszawa.
L	⇒ Lud. Lwów, Lublin, Poznań, Wrocław.
LP	⇒ Lingua Posnaniensis. Poznań.
MP	⇒ Miesięcznik Połocki. Połock.
N	⇒ Naprzód. Kraków.
OR	⇒ Orli Lot. Kraków.
P	⇒ Przyrodnik. Lwów.
PF	⇒ Pamiętnik Fizyograficzny. Warszawa.
PC	⇒ Przegląd Orientalistyczny. Warszawa.
PP	⇒ Przyroda i Przemysł. Warszawa.
Pr.	⇒ Problemy. Warszawa.
PRM	⇒ Pamiętnik Religijno Moralny.
PS	⇒ Poznaj Świat. Warszawa.
PW	⇒ Przegląd Współczesny. Kraków.
RO	⇒ Rocznik Orientalistyczny. Lwów.
RSWFAU	⇒ Rozprawy i Sprawozdania wydz. Fil. Akademii Umiejętności. Kraków.
S	⇒ Światowit. Warszawa.
Sb.	⇒ Sobótka. Poznań.
Sf.	⇒ Sfinks. Warszawa.

- SPCZAU = Sprawozdania z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności.
Kraków .
- SZDZPO = Szkice z dziejów polskiej orientalistyki. Warszawa.
- T = Tydzień. Dodatek literacko-naukowy do Kuriera Lwowskiego.
Lwów.
- TI = Tygodnik Ilustrowany. Warszawa.
- TMP = Tygodnik Mód i Powieści. Warszawa.
- W = Warta. Poznań.
- Węd. = Wędrowiec. Warszawa.
- Wi. = Wiek. Warszawa.
- Wsz. = Wszechświat. Warszawa, Wilno, Kraków.
- WŻ = Wiedza i Życie. Warszawa.
- Z = Ziemia. Warszawa.

BIBLIOGRAFIA

- Armon W.
1961 *Polski badacz Jakutów — Mikołaj Witaszewski*. EP, t. IV.
- Bańczerowski J. ?
1964 *Zapisy fonograficzne Ajnów*. BF, t. IV.
- Beniowski M. A.
1797 *Historia podróży y osobliwszych zdarzeń sławnego szlachcica polskiego i węgierskiego z francuskiego tłomaczona*. Warszawa. 4 tomy, wyd. I.
1898 *Dziennik podróży hr. Maurycego Augusta Beniowskiego na Syberii, Azji i Afryce*. Kraków, wyd. ostatnie.
- Biesiekierski J.
1904 *Wspomnienia myśliwskie z pobytu w Narymie*. KM.
- Błoński R.
1867 *Pobyt na Syberji Rafała Błońskiego przez niego samego w Rzymie opisany w 1865 r.* Kraków.
- Ciecierski F.
1865 *Pamiętnik xiędza Ciecierskiego przeora Dominikanów wileńskich, zawierający jego i towarzyszków jego przygody, doznane na Sybirze w latach 1797—1801*. Lwów.
- Chojecki K.
1789 *Pamięć dzieł polskich, podróż i niepomysłny sukces Polaków przez urodzonego Karola Lubicz Chojeckiego*. Warszawa.
1790 *Polak konfederat przez Moskwę na Syberję zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puhaczewa*. Bez zaznaczenia miejsca wyd.
1864 *Niewola Karola Lubicz Chojeckiego 1768—1776*. (w) Sybir. Pamiętniki Polaków z pobytu na Sybirze. T. I. Chełmno.
- Chyliczkowski J.
1898 *Syberja pod względem etnograficznym, administracyjnym, rolniczym i przemysłowo-handlowym*. Włocławek.
- Czaplicka M. A.
1911 *Stanowisko etnografii w dobie dzisiejszej*. Z, t. 2.
1912 *Piorun w wierzeniach różnych ludów*. Z, t. 3.
1914 *The Influence of Environment upon the Religious Ideas and Practices of the Aborigines of Northern Asia*. F-L, vol. 25.
1914 *Aboriginal Siberia. A Study in Social Anthropology*. Oxford.
1916 *My Siberian Year*. London.

- 1921 *Siberia, Sibirjaks, Siberians*. In: J. Hastings, ed. "Encyclopaedia of Religion and Ethics". Vol. 11.
- Czaplicki F.
1869 *Na Irtyszu*. Kraków.
1871 *Obraz Syberji przez F. M. Władysława Czaplickiego*. Kraków.
- Dubiecki M.
1874 *Osadczy w ziemi Mandżu*. TI, nr 358—365.
1884 *Obrazy i studia historyczne*. Warszawa.
1901 *Osadczy ziemi Mandżu w XVII stuleciu. Obrazy i studia historyczne*. Warszawa.
- Dybowski B.
1877 *Aleksander Czekanowski*. PP, t. 4.
1877 *Aleksander Lavrentevič Čekanovskij*. IVSOIRGO. t. 8, nr 1/2. (Wspólnie z J. Czerskim, patrz bibl. L. Zubaševej).
1880 *Wyjątek z listu doktora Dybowskiego z Kamczatki*. PP, t. 8.
1881 *Wyjątek z listu doktora Dybowskiego z Pietropawłowska w Kamczatce*. PP, t. 9.
1881 *Wyjątek z listu D-ra Dybowskiego z dnia 19 sierpnia br.* Wsz., t. 1.
1882 *Pierestelenie siewernych oleniej na ostrowie Beringa. (Iz častnogo pisma D-ra B. I. Dybovskogo iz Pietropavlovskaja ot 4 oktjabrja 1882 g.)*. IVSOIRGO, t. 13, nr 3.
1883 *Urywek z listu D-ra Dybowskiego do P. Wł. Taczanowskiego*. GL, rocz. 18, ser. 2, t. 3.
1883 *Wyjątki z listów D-ra Dybowskiego z Pietropawłowska na Kamczatce*. Wsz., t. 2.
1885 *Wyspy Komandorskie. Odczyt miany na posiedzeniu Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu w marcu 1884*. K, rocz. 10.
Toż samo w streszczeniu rosyjskim: *Soobščenie o Komandorskich ostrovach*. IIRGO, t. 20 za rok 1884.
1899 *O Syberii i Kamczatce*. T, rocz. 7.
1900 *O Syberii i Kamczatce*. T, rocz. 8.
1900 *O Syberii i Kamczatce*. Lwów. Odbitka z dodatku literacko-naukowego do Kuriera Lwowskiego — Tydzień.
1900 *Z Syberii i Kamczatki*. T, rocz. 9.
1904 *Odczyt o Kamczatce*. (Streszczenie odczytu wygłoszonego w Towarzystwie przyrodników polskich im. Kopernika. T, rocz. 12.
1912 *O Syberii i Kamczatce. Część 1. Podróż z Warszawy na Kamczatkę*. Kraków.
1913 *Wspomnienia z przeszłości półwiekowej; objaśnione czterdziestu kilku rycinami*. Lwów.
1916 *Pobył we Władywostoku*. (w) „Sybir. Obrazy i wspomnienia”. Warszawa. Jest to wyjątek z książki pt.: *O Syberii i Kamczatce*. Patrz poz. z 1912 roku.
1918 *Próba pomyślna przesiedlenia renów z Kamczatki na wyspę Behringa [!] morza Kamczackiego*. P, t. 25.
1928 *Wspomnienie biograficzne o archeologu i powstańcu polskim Mikołaju Witkowskim*, S, t. 12.
1930 *Pamiętnik Dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 począwszy do roku 1878*. Lwów.

Felińska E.

1852 *Wspomnienia z podróży po Syberyi, pobytu w Berezowie i w Saratowie spisane przez Ewę Felińską*. Warszawa. 2 tomy.

Giller A.

1856 *Listy z Syberii Agatona Gillera*. BW, t. 2 i 4.

1867 *Opisanie Zabajkalskiej krainy*. Lipsk.

Glinka J.

1966 *Somatoscopia i somatotypologia (konstytucjonalna) grup nadamurskiej ludności Goldów i Oroczonów*. L., t. 50.

Gruszecki M. I.

1873 *Z podróży po wschodniej Syberyi*. TMP, nr 17—32.

Janik M.

1928 *Dzieje Polaków na Syberii*. Kraków.

Januszkiewicz A.

1859 *Listy ze stepu Kirgiskiego pisane do rodziny i przyjaciół w 1846 r.* BW, t. 1—3.

1861 *Zywoť Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów Kirgiskich*. Paryż.

Jasiewicz Z.

1966 *Pierwszy polski opis Syberii*. PS, nr 3.

Jastrzębski S.

1900 *Gramatika jakutskiego jazyka*. Irkutsk.

1929 *Obraczy narodnoj literatury Jakutov*. Leningrad.

Jodłowski J.

1886 *Myślistwo w Syberyi. Wspomnienia z tajgi jeniisejskiej*. Przez J. J. Lwów. Odb. z czasopisma „Łowiec”.

1906 *Wspomnienia z Dalekiej Północy. Sanok*. Odbitka z czasopisma „Gazeta Sanocka”.

1909 *Wspomnienia z Dalekiej Północy*. Przez J. J. Krosno.

Jurkiewicz K.

1884 *Wystawa etnograficzno-przyrodnicza D-ra Dybrowskiego*. Kł., t. 38.

Kałużyński M.

1878 *Z Syberyi. Buriaci stepu tunkińskiego. Wieś Tunka i pobyt w niej kapłanów polskich*. W, nr 197—203.

Kałużyński S.

1966 *Polskie badania nad Jakutami i ich kulturą*. SzDzPO, nr 2.

Kamiński-Dłużyk A.

1874 *Dyaryusz więzienia moskiewskiego miast i miejsc spisany przez Adama Kamińskiego*. (w) *Warta*. Książka zbiorowa ofiarowana księdzu Franciszkowi Bażyńskiemu proboszczowi przy kościele św. Wojciecha w Poznaniu na Jubileusz 50-letniego kapłaństwa w dniu 23 kwietnia 1874 r. od jego przyjaciół i wielbicieli. Poznań.

Karwot E.

1962 *Benedykt Polak w Mongolii*. PS, nr 5.

Katalog....

1883 *Katalog wystawy etnograficznej Kamczatki i wysp Komandorskich w Warszawie*. Warszawa. Praca anonimowa bez miejsca i roku wydania. Dane po-

chodzą z opracowania: K. Kowalska, A. Miklaszewska-Mroczkowska, *Benedykt Dybowski*. Materiały biograficzno-bibliograficzne. Wrocław—Warszawa 1960, cz. 1.

Katalog.

1885 *Katalog wystawy etnograficznej Kamczatki i wysp Komandorskich we Lwowie*. Lwów (Praca anonimowa).

Kobyłecki J.

1837 *Wiadomości o Syberji i podróże w niej odbyte w latach 1831. 1832. 1833. 1834* przez J. K. Warszawa 2 tomy razem opracowane.

Kohn A.

1871 *Listy z Syberji*. Sb.

Kohn A. Andree R.

1876 *Sibirien (und das Amurgebit). Geschichte und Reisen, Landschaften und Völker zwischen Ural und Beringstrasse*. Lipsk.

Kon F.

1896 *Chatyn — Arinskoie skopceskoie sielenie*. IVSOIRGO, t. 26/4—5.

1899 *Fiziologičeskie i biologičeskie dannye o jakutach*. Minusinsk.

1903 *Predvaritelnyj otčet po ekspedicii v Urianchajskuju zemlju*. IVSOIRGO., t. 36, vyp. 1.

1934 *Ekspedycja v Sojotiju*. Sob. soč. Moskwa.

Kopeć J.

1821 *Obyczaje Kamczackie*. GLi., nr 6.

1821 *Kamčatskie abyčaji*. SX, nr 14 (Tłumaczenie artykułu zamieszczonego w *Gazecie Literackiej*). Dane pochodzą z: R. Jakobson, G. Hüttl-Worth, J. F. Beebe, *Paleosiberian Peoples and Languages*. Bibliographical Guide. New Haven 1957, s. 132, poz. 3/252.

1837 *Dziennik podróży Józefa Kopcia przez całą wzdłuż Azyą, lotem [lądem] do portu Ochotska, oceanem przez wyspy Kurylskie do Niższej Kamczatki i stamtąd napowrót do tegoż portu na psach i jeleniach*. Wrocław.

1863 *Dziennik Józefa Kopcia Brygadiera wojsk Polskich z rozmaitych nót dorywczych sporządzony*. Berlin.

1865 *Dziennik podróży*. (w) *Sybir. Pamiętniki Polaków z pobytu na Sybirze*. T. 2. Chelmno.

1867 *Dziennik podróży Józefa Kopcia*. Paryż. (Z przedmową A. Mickiewicza).

1868 *Dziennik Józefa Kopcia brygadiera wojsk Polskich z rozmaitych nót dorywczych sporządzony*. Berlin.

1881 *Dziennik podróży po Syberji*. Lwów.

1893 *Niewola i ciekawe przygody generała polskiego Józefa Kopcia podług jego własnych pamiętników ułożone*. Lwów.

1899 *Niewola i ciekawe przygody generała polskiego Józefa Kopcia podług jego własnych pamiętników ułożone*. Lwów.

1906 *Niewola i ciekawe przygody generała polskiego Józefa Kopcia podług jego własnych pamiętników ułożone*. Lwów.

1916 *Sybir. Obrazy i wspomnienia*. (Józefa Kopcia i innych). Warszawa.

Korbecka M., Moszyńska I., Okruszko I.

1955 *Prace Polaków o ludach Azji Środkowej i Wschodniej na przełomie XIX i XX w.* PO, nr 4.

Kotwicz Wł.

1934 *Edward Piekarski (1858—1934)*, RO, t. 10.

Kowalewski J.

1835 *Kratkaja gramatika mongolskaja kniżnago jazyka*. Kazań.

1836/7 *Mongolskaja chrestomatija*. Kazań.

1884/5 *Dictionaire mongol-russe-français*. Kazań.

Kuczyński A.

1962 *Etnograficzny obraz Kamczatki w świetle polskich badaczy, podróżników i zesańców politycznych*. Wrocław. Maszynopis. Praca magisterska napisana pod kierunkiem Prof. dr J. Gajka w Katedrze Etnografii Ogólnej i Słowian Uniwersytetu Wrocławskiego.

1966 *Aleksander Czekanowski — Życie i praca*. *Wsz.*, zesz. 4.

1966 *Relacje gen. Kopcza o Ludach Syberii*. PS, nr 11.

1967 *Jan Czerski wybitny geolog i podróżnik polski 1845—1892*. *Wsz.*, zesz.

Librowicz Z.

1884 *Polacy w Syberji*. Kraków.

Maliszewski E., Olszewicz B.

1925 *Podręczny słownik geograficzny*. Warszawa.

—1927

Maliszewski E.

1928 *Bibliografja pamiętników polskich i Polski dotyczących*. (Druki i rękopisy). Warszawa.

Maszewski T.

1808 *Wyjątek z listu opisującego podróż z Irkucka do Nerczyńska*. MP., t. 2.

1812 *Opis Syberji*. MP.

Migurski W.

1863 *Pamiętniki z Syberji*. Lwów.

Milewski T.

1948 *Zarys językoznawstwa ogólnego*. Część II, zesz. I. Lublin—Kraków.

Moszyński K.

1929 *Kultura ludowa Słowian*. Zesz. I, Kraków.

1958 *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*. Wrocław—Kraków—Warszawa.

Niemojewski L.

1870 *Z nad granicy chińskiej*. Urywek z listu. TI, nr 128, 149, 155.

1871 *Z nad granicy chińskiej*. Urywek z listu. TI, nr 187—188.

1871 *Włóczęga po stepach*. Węd., t. 3.

1875 *Ludy podbiegunowe*. Węd., nr. 280—281, 299—301, 309—312.

1875 *Lekarze stepowi*. Węd., t. 12.

1875 *Obrazki Syberji Ludwika Niemojewskiego*. Warszawa.

Obuchowska-Pysiowa H.

1957 *Polski badacz ziemi jakuckiej*. Pr., nr 5.

Odrowąż-Pieniążek J.

1966 *Śladami Adolfa Januszkiewicza*. PS, nr 5.

Pawłowski S.

1925 *Podróżnicy polscy w okresie niewoli* P, t. 2.

Pertek J.

1957 *Polacy na szlakach morskich świata*. Gdańsk.

Piedos Z.

1962 *O materiałach jakuckich Adama Szymańskiego w zbiorach Archiwum PAN w Warszawie*. PO, nr 2.

Piekarski E.

1905 *Kratkij russko-jakutskij slovar*. Jakutsk.

1907—1930 *Slovar jakutskogo jazyka*. Petersburg—Leningrad.

1925 *Przysłowia i przypowiadki jakuckie*. RO., t. 2.

1928 *Zagadki Jakuckie*. RO, t. 4.

1930 *Przyczynki do lecznictwa ludowego Jakutów*. RO, t. 6.

Piłsudski B.

1898 *Nuždy i potrebnosti sachalińskich Giljakov*. IRGOPOZ, vyp. IV, nr 3.

1904 *Gilyak Maiden's Song*. (w) Hawes Charles H., *In the Uttermost East, Being an Account of Investigations among the Natives and Russian Convicts of the Island of Sakhalin, with Notes of Travel in Korea, Siberia, and Manchuria*. New York.

1905 *Otčet pokomandirovkie k Ajnam i Orokam Sachalina*. IRKPISIVA.

1909 *Na niedźwiedzim święcie u Ajnów z wyspy Sachalin*. Sf., t. 7—8.

1909 *Die Urbewohner von Sachalin*. G., vol. XCVI, nr 21.

1909 *Der Schamanismus bei der Ainu—Stämmen von Sachalin*. G, vol. XCV, nr 5.

1909 *L'accouchement, la grossesse et l'avortement chez les indigenes de Vile Sakhaline*. BMSAP, t. 10.

1909 *Aborigeny o. Sachalina*. ŽS, t. 18.

1909 *Szamanizm u tubylców na Sachalinie*. L, t. 14.

1910 *Szamanizm u tubylców na Sachalinie*. L, t. 16.

1910 *Rody, bremennost' vykidysi, bliznecy, urody, bezplodie, i plodovitost u tuziemcev o. Sachalina*. ŽS, t. 19.

1910 *Schwangerschaft, Entbindung und Fehlgeburt bei den Bewohnern der Insel Sachalin (Giljaken und Ajnu)*. A, vol. 5.

1911 *Poezja Giljaków*. L, t. 17.

1912 *Trąd wśród Giliaków i Ajnów*. L, t. 18.

1912 *Les signes de propriete des Aino*. RES.

1912 *Materials for the study of the Ainu language and folklore*. Cracov.

1912 *Ainu Folk-Lore*. TJAFL, vol. 25.

1913 *The Gilyaks and Their Songs*. F-L, vol. 24, nr 4.

1936 *Pieśni liryczne Giliaków*. (Ze spuścizny rękopiśmiennej wydał Wł. Kotwicz). RO, t. 12.

Piotrowski R.

1860 *Pamiętniki z pobytu na Syberji Rufina Piotrowskiego*. Poznań.

Polski.....

1935—1966 *Polski Słownik Biograficzny*. t. 1—12.

Poniatowski St.

1966 *Dziennik wyprawy*. (Do kraju Goldów i Oroczonów w 1914 r.) Wstępem zaopatrzyła i do druku przygotowała B. Heidenreich. L, t. 50.

Purk X (Pseudonim właściwe nazwisko brzmi: S. Krupski).

1874 *Luźne karty pamiętnika zbiega z Sybiru*. Lipsk.

Radliński I.

- 1891 *Dictionnaire du dialect des Ainos, habitant l'île Choumchou dans l'Archipel des Kouriles pres du Kamtschatka*. BASC.
- 1892 *Dictionnaire du dialecte des Kamtschadales habitant le long de la riviere de Kamtschatka*. BASC. Toż samo ukazało się jako oddzielna odbitka: Kraków 1892.
- 1892 *Słownik narzeczy ludów Kamczackich*. Ze zbiorów Prof. dr B. Dybowskiego. RSWFAU, wol. 1—3. Toż samo ukazało się jako oddzielne odbitki. Kraków 1892—1894.
- 1893 *Dictionnaire du dialecte des Kamtschadales habitant le long de la riviere de Kamtschatka*. BASC. Toż samo ukazało się oddzielnie jako odbitka: Kraków 1893.
1895. *Słownik narzeczy Koriaków wschodnich*. RSWFAU, wol. 7. Toż samo ukazało się jako oddzielna odbitka. Kraków 1895.
- 1895 *Stosunki etnograficzne na krańcach wschodniej Azji*. Wsz., nr 65, 89, 99, 115.
- 1896 *Stosunki etnograficzne na krańcach wschodniej Azji*. Wsz., nr 44—45, 47—48, 50.
- 1897 *Stosunki etnograficzne na krańcach wschodniej Azji*. Wsz., nr 22—23.
- 1901 *Przeszłość w teraźniejszości*. Warszawa.

Reichman B.

- 1881 *Z Dalekiego Wschodu. Wrażenia, obrazki i opisy z dobrowolnej podróży po Syberji*. Warszawa.
- 1882 *Samojedzi. Studium etnologiczne*. Wsz., nr 13, 20—21, 28, 31—32, 34, 36—38.

Samborski H.

- 1917 *Wspomnienia z powstania z 1863 r. i pobytu na Syberji*. Warszawa.

Sapieha P.

- 1899 *Podróż na Wschód Azji 1888—1889*. Lwów.

Sienicki L.

- 1754 *Dokument osobliwego miłosierdzia Boskiego, cudownie z kalwińskiej sekty pewnego sługę y chwalcę Swego do Kościoła Chrystusowego pociągający...* Wilno.

Sieroszewski W.

- 1890 *Kak i vo čto verujut jakuty*. SSb., vyp. 2.
- 1893 *Jakutskie piesni i pievcy*. IVSOIRGO, t. 24, vyp. 2.
- 1894 *Jakutskij chleb*. RB, nr 12.
- 1894 *Jakutskaja svadba*. ŽS, vyp. 3—4.
- 1895 *Soobščenie o bračnom sojuze jakutov*. IIRGO, t. 31/2.
- 1896 *Jakuty. Opyt etnografičeskago issliedovanija*. T. I. St. Petersburg.
- 1900 *Dvanaście lat w kraju Jakutów. Wrażenia i notatki*. Warszawa.
- 1901 *The Yakuts*. Abridged from the Russian of Sieroshevski by W. G. Sumner (revised and completed by W. Sieroshevski). TJAI, vol. 31.
- 1911 *Wychodztwo polskie w Rosji i na Syberii*. (w) *Pamiętnik wzniesienia i odsłonięcia pomników Tadeusza Kościuszki i Kazimierza Pułaskiego tudzież połączonego z tą uroczystością pierwszego Kongresu Narodowego Polskiego w Waszyngtonie D.C. w maju 1910 roku*. Chicago.
- 1927 *Wśród kosmatych ludzi*. Warszawa.
- 1928 *Od pierwszych śladów polskości do wojny światowej*. (w) *Polacy na Syberii*. Warszawa.

Siwiński J.

1905 *Katorżnik czyli pamiętniki sybiraka napisane przez Jana Siwińskiego zesłanego w roku 1863 na ośm lat do robót katorżniczych w kopalniach Nerczyńskich kraju Zabajkalskiego w Syberyi.* Kraków.

Sulimirski F.

1884 *Wystawa zbiorów Prof. B. Dybowskiego.* KW, nr 456.

1884 *Dr Benedykt Dybowski i wystawa jego zbiorów.* Węd., rocz. 22.

Szwernicki K.

1861 *Wyjątki z dziennika podróży odbytej w krajach amurskich w prowincji irkuckiej do spełnienia postug duchownych katolikom od dnia 26. III. 1859 do dnia 25. I. 1860.* PRM, ser. 2. t. 7.

Szymański A.

1885 *Pišča Jakutov.* IVSOIRGO, t. 16. vyp. 1—2.

1905 *Proischożdenie i diejstvitielnoie značenie slova „Tungus”.* EO.

1910 *Z jakuckiego Olimpu.* Jurdiuk Ustuk Us. Baśń. Kraków.

Talko-Hryncewicz J.

1899 *Materiały do paleontologii Zabajkalia.* PTKOP, t. 3/8.

1902 *K antropologii Zabajkalia i Mongolii.* Buriaty, Tunguzy, Chalchasy. RAŻ. t. 10/2.

1904 *K antropologii Tunguzov.* TPOIRGO, t. 7/3.

1909 *Przyczynek do kranjologii ludów pół.-wsch. Azji. Czaszki Kamczadatów, Koriaków i Aleutów.* SPCZAU, nr 3.

1920 *Bronisław Piłsudski jako badacz Dalekiego Wschodu.* N, nr 112—115.

1920 *Bronisław Piłsudski jako badacz Dalekiego Wschodu.* OL, nr 1.

1924 *Polacy jako badacze Dalekiego Wschodu.* PW, t. 9.

Tatomir L.

1865 *Pamiętniki o Sybirze.* DzLi., nr 79—84.

Tabeńska E.

1897 *Z doli i niedoli. Wspomnienia wygnanki.* Kraków.

Tokarzewski Sz.

1909 *Ciernistym szlakiem, pamiętniki z więzień, robót ciężkich i wygnania.* Warszawa.

1911 *Na tułactwie.* Warszawa.

1911 *Przez tajgi do Mongolji.* TI, t. 1.

Wasilewski W.

1886 *Z krańców Sybiru. Zapisk imyśliwego i turysty.* Warszawa.

Witaszewski M.

1885 *O poziemielynych poriadkach sriedi jakutskich kazakov.* VO, III.

1890 *Faktičeskiye otnošenija w sriedie jakutskoj rodovoj obščiny.* SSB, vyp. 2.

1890 *Matieriały dla izučeniija jakutskoj narodnoj stoviesnosti.* IVSOIRGO, t. 21.

1890 *Matieriały dla izučeniija šemenstva u jakutov.* IVOSOIRGO, vyp. 2.

1896 *O mierach g upriadočeniju ziemlepolzovanija nasilenija Jakutskoj oblasti. (w) Pamiatnaja kniżka jakutskoj oblasti.* nr 3.

1897 *Izobraženija na skałach po riece Oliekemie.* IVSOIRGO, t. 27, nr 4.

1906 *Po tajgie za zolotom. Po dnevniku i pismam avtora pierierabotali N. J. Manuilov i N. A. Vitaševskij.* St. Petersburg.

1908 *Jakutskije matieriały dla razrabotki voprosov embriologii prava.* Prilożenie k IVSOIRGO, t. 39.

- 1908 *Jakutskie matieriały dla razrabotki voprosov embriologii prava*. Priloženie k IVSOIRGO, t. 40.
- 1908 *Ziemstvo v jakutskoj oblasti*. SVop., nr 23—24, 26.
- 1909 *Brak i rodstvo u jakutov*. ŻS, t. 18.
- 1909 *Osobyj vid objazatielstva v pierwobytnom pravie „ex donatione”*. EO, t. 21, vyp. 1.
- 1911 *Iz oblasti pierwobytnogo psichonevroza*. EO, t. 23, vyp. 1—2.
- 1912 *Osnovnyje pravila raspriediclenija ziemi u jakutov Djupsjunszkogo ulusa* —1913 *Jakutskogo okruga*. IOAIEIKU, t. 28, vyp. 5.
- 1915 *Jakutskie matieriały sobranyje v 1832—1897 gg.* ŻS, t. 24, vyp. 1—2 (Priloženije).
- 1916 *Jakutskie matieriały sobranyje v 1882—1897 gg.* ŻS, t. 25, vyp. 4 (Priloženije).
- 1917 *Iz nabludiczenije nad jakutskimi šamanskimi diejstvijami*. SMAE, t. 5. —1925
- 1929 *Sposoby rozloženiya i sbora podaticij v Jakutskoj obščynie*. TKPIJASSR, t. 4.
- 1929 *Osnovnyje pravila raspriediclenija ziemi u jakutov Djupsjunszkogo ulusa Jkutskogo okruga*. TKPIJASSR, t. 4.
- 1929 *Jakutskie matieriały dla razrabotki embriologii prava*. TKPIJASSR, t. 4.
- Witkowski M.
- 1880 *Kratkij očeť o roskopkie mogił kamiennogo perioda w Irkutskoj gub. na levom bieriegu r. Angary*. IVSOIRGO, t. 11, nr 3—4.
- 1889 *Sledy kamiennogo wieka v dolinie r. Angary*. IVSOIRGO, t. 20, nr 1—2.
- Wokroj F.
- 1966 *Ludność nadamurska w świetle antropologicznych materiałów Stanisława Poniatowskiego*. L, t. 50.
- Wolicki K.
- 1876 *Wspomnienia z czasów pobytu w cytadeli warszawskiej i na Syberji*. Lwów.
- Zaleski B.
- 1865 *La vie des steppes Kirghises descriptions, recites et contes*. Paris.
- Zawadzki W.
- 1952 *Józef Kowalewski znakomity polski orientalista*. Pr., nr 2.
- Zawistowicz K.
- 1930 *Bronisław Pilsudski (21. X. 1866 — 17. V. 1918)*. WŻ, zes. 1.
- Zborowski J.
- 1934 *Wspomnienia*. Z, rocz. 24, nr 1—4.
- 1966 *Z dziejów ludoznawstwa i muzealnictwa na Podhalu: Sekcja Ludoznawcza Towarzystwa Tatrzańskiego (1911—1919)*. (Maszynopis).
- Zieliński S.
- 1932 *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich. Podróźnicy, odkrywcy, zdobywcy, badacze, eksploratorzy, emigranci — pamiętnikarze, działacze i pisarze migracyjni*. Warszawa.
- Zielonka L. (Pseudonim, właściwe nazwisko brzmi.: Adolf Jankowski).
- 1886 *Wspomnienia z Syberji*. Lwów.
- Ziemacki W.
- 1958 *Słownik oroczońsko-polski A. Gillera*. LP, t. 4.

Zmijewski E.

1859—1862 *Sceny z życia koczowniczego*. 3 t. Warszawa.

1883 *Z moich wspomnień. Żegluga po Lenie i podróż po puszcach oleknińskich*. Wi., nr 178.

1884 *Dauria. Z moich wspomnień syberyjskich*. Wi., nr 291, 295.

1885 *Dauria. Z moich wspomnień syberyjskich*. Wi., nr 7.

Zychliński L.

1883 *Wrażenia i przygody zesłanego na Sybir Wielkopolanina. Buriaci lud mongolskiego pochodzenia*. Poznań.

CYTOWANE W ARTYKULE PRACE ZAGRANICZNYCH AUTORÓW Z ZAKRESU
ETNOGRAFII I HISTORII SYBERII.

Aleksandrov V. A.

1964 *Russkoje nasilenie Sibirii XVII načala XVIII v.* Moskwa.

Anisimov A. F.

1950 *Voprosy istorii religii i ateizma*. Moskwa.

1951 *Šamanskije duchi po vozrzenijam Evienkov i totemističeskije istoki šamanstva*. SMAE, t. XIII.

1958 *Religija Evienkov v istoriko-gieničeskom izučenii i problemy proischoždenija pierwobytnych verovanij*. Moskwa—Leningrad.

Bruk S., I., Apenčenko V. S. (Praca zbiorowa pod redakcją).

1964 *Atlas narodov mira*. Moskwa.

Bucinskij P. I.

1889 *Zasielenije Sibiri i byt pierych jej zasielnikov*. Charkov.

Charuzin N.

1896 Rec. książki W. Sieroszewskiego, *Jakuty. Opyt etnografičeskago issledovanija*, I. St. Petersburg 1896, zamieszczona w czasopiśmie EO, 4.

Chorošich P. P.

1924 *Jakuty. Opyt ukazatielja istoriko-etnologičeskoj litieratury...*, Irkutsk.

Obručieva S. V. (Praca zbiorowa pod red.).

1962 *A. L. Čekanovskij sbornik nieopublikovannyh materialov A. L. Čekanovskogo stati o ego naučnoj rabotie*. Irkutsk.

Obručieva S. V. (Praca zbiorowa pod red.)

1956 *I. D. Čerskij nieopublikovannye stati, pisma i dnevniki. Stati o I. D. Čerskom i A. Čerskom*. Irkutsk.

Dolgich B. O.

1960 *Rodovoj i plemiennoj sostav narodov Sibiri v XVII vokie*. Moskwa.

Hiekisch C.

1879 *Die Tungusen. Eine Ethnologische Monographie*. Inaugural Dissertation. St. Petersburg.

Hrdlička A.

1912 *Remains in Eastern Asia of the Race that peopled America*. SMC., vol. LX, nr 16, Publication nr 2159, Washington.

Ionov V.

1914 *Obzor litieratury po verovanijam Jakutov*. ŽS, t. XXIII, vyp. 3—4.

Ostrovitjanova K. V. (Praca zbiorowa pod red.).

1964 *Istorija Akademii Nauk SSSR*, t. II. Moskwa—Leningrad.

Jadrincev N. M.

1882 *Sibir kak kolonija*. St. Petersburg.

Jakobson R., Hüttl-Worth G., Beebe J. F.

1957 *Poleosiberian Peoples and Languages*. Bibliographical Guide. New Haven.

Kastren M. A.

1858 *Etnografičeskie zamiečania i nabljudienja o Łopariach, Karelach, Samoiedach i Ostjckach izvličenne iz ego putievych vospominanij 1839—1844 g.* ESRGO, vyp. IV.

Kerner R.

1939 *Northaestern Asia, a Selected Bibliography. Contributions to the Relations on China, Russia and Japan, with Special Reference to Korea, Manchuria, Mongolia, and Eastern Siberia, in Oriental and European*. 2 vols. Berkeley: Univ. of California.

Kočniev D. A.

1899 *Očerki juridičeskogo byta Jakutov*. Kazań.

Kostrov N.

1855 *Enisejskie Tungusy*. M. t. III, nr. 11, kn. 1.

1872 *Narymskij kraj*. Tomsk.

Kraszennikov S. P.

1949 *Opisanie ziemi Kamčatki*. Moskwa—Leningrad .

Krol M.

1896 *O zabajkalskich Buriatach*. ZČORGO, vyp. 1.

Langsdorff G. H.

1812 *Bemerkungen aus einer Reise um die Welt in den Jahren 1803—1807*. Frankfurt.

Lesseps J.

1790 *Journal historique du voyage de M. de Lesseps ... employé dans l'expédition de M. l'ecomte de La Peyrouse ... depuis l'instant où il a quitte les frégates françoises ou port Saint-Piere & St. Paul du Kamtschatka jusqu'à son arrivée en France*. 2 parts, Paris.

Mežov V., Sibiriakov I.

1891—1903 *Sibirskaja Bibliografija. Ukazatel knig i statiej o Sibiri*. 3 tomy, St. Petersburg.

Miller G. F.

1937 *Istorija Sibiri*. t. 1, Moskwa — Leningrad.

1941 *Istorija Sibiri*. t. 2, Moskwa — Leningrad.

Mołodych I. A., Kuřakov P. E.

1897 *Illustrirovannoje opisanie byta nasielenja sielskogo irkutskoj gub*. Piotrograd.

Müller F.

1882 *Unter Tungusen und Jakuten. Erlebnisse und Ergebnisse der Olenek — Expedition der Kais. Russ. geogr. Gesellschaft in St. Petersburg*. Leipzig.

Novickij G.

1884 *Kratkoie opisanie o narodie ostjackom*. St. Petersburg.

Polevoj B. I.

1965 *Zabytyj istočnik swiedenij po etnografii Sibiri XVII wieka*. (O sočinenii Adama Kamienskogo Dłużika). SE, nr 5.

Popov A.

1932 *Sieviernaja Bibliografija*. Archangielsk.

Poppe N.

1927 *Eduard Piekarski*. UJ, nr VII.

Priklonskij V. L.

1896 *Letopis jakutskogo kraja, sostavlennaja po oficialnym istoričeskim danym*. Kostroma.

Prokofieva E. D.

1956 *Chanty i Mansi*. (w) *Narody Sibiri*, s. 570—607, Moskwa — Leningrad.

1956 *Neńcy*. (w) *Narody Sibiri*, s. 608—647. Moskwa—Leningrad.

Pypin A.

1892 *Istorija Russkoj Etnografii*. St. Petersburg, t. IV.

Radlov V. V.

1907 *Slovar jakutskogo jazyka, sostavl. E. K. Piekarskim...* ŽS, vyp. IV.

Razumov N. I.

1899 *Zabajkalie*. St. Petersburg.

Rybakov S. G.

1903 *Armakskie tungusy*. (Selenginskogo uiezda Zabajkalskoj oblasti). TTCKORGO, t. VI, vyp. 1.

Saryčiev G. A.

1802 *Putiešestvie flota Kapitana Saryčeva po sievierovostočnoj časti Sibiri, Ledovitomu morju i Vostočnomu okieanu, v prodoženie osmi let, pri Geografičeskoj i Astronomičeskoj morskoj Ekspedicii, bywšej pod načalstvom flota Kapitana Billingsa s 1785 po 1793 god*. St. Petersburg.

Schiefner A.

1876 *Alexander Czekanovski's Tungusisches Wörterverzeichnis*. Herausgegeben von. A. Schiefner. BAC, t. 24.

Steller G. W.

1774 *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka, dessen Einwohnern, deren Sitten, Nahmen, Lebensart und verschiedenen Gewohnheiten*. Frankfurt — Leipzig.

1926 *Von Kamtschatka nach Amerika*. Leipzig.

Strahlenberg Ph. J.

1730 *Das Nord — und Östliche Theil von Europa und Asia...*, Stockholm.

Sestin S.

1898 *Tungusy, obitajuščje v vierchovjach r. Iro i jej pritokov*. IPORGO, t. IV, vyp. 3.

Sternberg L.

1908 *Matieriaty po izučeniju giliatskogo jazyka i folklora*. St. Petersburg.

Sunkov V. I.

1946 *Očerki po istorii kolonizaczi Sibiri v XVII — nač. XVIII v.* Moskwa — Leningrad.

Sunkov V. I.

1956 *Očerki po istorii ziemiiedielija Sibiri (XVII v.)*. Moskwa.

Termen A.

1912 *Sriedi Burjat Irkutskoj gubernii i Zabajkalskoj oblasti*. St. Petersburg.

Ternovski A.

1893 *Materialy dlja bibliografii Sibirii*. Tobolsk.

Tokareiv S. A.

1945 *Obščestviennyj stroj Jakutov v XVII—XVIII v.* Jakuck.

1948 *Vklad russkich učennyh w mirovoju etnografičeskiju nauku*. SE, nr 2.

Tropin G. V.

1958 *Lingvističeskie nabljudienija I. D. Čerskogo*. STPF, vyp. III.

Ubrjatova B. I.

1945 *Očerki istorii izučenija jakutskogo jazyka*. Jakuck.

Vajnštejn S. I.

1965 *Antropologičeskie i etnografičeskie issledovanija Feliksa Jakovleviča Kona*. SE, nr 4.

Vasilevič G. M., Levin M. G.

1951 *Tipy olenievodstva i ich proischoždienije*. SE, nr 1.

Vdovin I. S.

1954 *Istorija izučenja paleoazjatskich jazykov*. Moskwa — Leningrad.

Zeleman K.

1907 *Otčet o diejatelnosti Imperatorskoj Akademii Nauk... za 1907 god.* St. Petersburg.

Zubaševa L. E.

1956 *Bibliografija Irkutskoj Oblasti. Biologija*. TNBIGU, nr 15.

ANTONI KUCZYŃSKI

THE CONTRIBUTION OF POLES TO INVESTIGATIONS ABOUT PEOPLES OF SIBERIA

The history of investigations about peoples of Siberia, which areas were annexed to Russia in the half of the XVII-th century, notes a lot of merit Polish names. These areas were used by the Russian empire as terrains of heaviest deportation, became a constrained native land of many Poles, at the beginning for participants of wars against Russia, and later insurgents, revolutionists or members of progressive secret associations. From their ranks arose a number of merit investigators of Siberia's land and peoples. The majority of them did not have any specialistic education in these investigation's areas, in which their names were

noted later. The years of deportation made more than one of these Poles famous specialists in the sphere of knowledge about Siberia and its peoples, and names like W. Sieroszewski (1858—1945), E. Piekarski (1858—1945), B. Piłsudski (1866—1918), M. A. Czaplicka (1866—1921) are well known in the history of ethnographic investigations in this area of Russia.

Connected with this problem are numerous of diaries belonging to prisoners of war and political deported and also smaller articles, based on sojourn in Siberia. Their contents become in contemporary development of ethnography and history of this part of Asia historical sources, impossible to be replaced. The value of these relations depends on presenting Siberian's culture before the impact of Russian civilization, which changed them in a great manner in later years. In fact this material does not suit to independent analitic-comparative studies, but in many cases it completes in a real manner the rich Russian sources, contributing to solve a lot of problems in the sphere of Sibirian's ethnography. Meanwhile these relations are not known yet fully, neither appreciated in Polish science, nor did take them in consideration science in general. It happens, that observed phenomena were estimated in the prism of one's own culture, but from this fault did not preserve even later travellers, investigating exotic tribes in remote continents.

It should be stressed here, that the materials concerning this sphere and belonging to Polish science property need interpolation by news, deriving from other, better methodological authors, but its undenial value depends on its objectivism and its authenticity.

The first Pole, known to us was A. Kamieński-Dłużyk (?—1667), who leaved informations about the peoples of Siberia deported to the area of north-east Siberia in the half of the XVII-th century, where he stayed to the year 1661. After his return to Poland he wrote the *Dayriusz więzienia moskiewskiego miast i miejsc* (Diary of Moscow's prison town and places...), published only 1874. This diary contains ethnographic materials about the Komi-Zyrians, Chantons, Mans, Siberian Tatars from the environs of Tobolsk, Ewenks, Jakuts and modest informations about the Giliaks and Czukuks.

The second Polish author of Siberian's remembrances, who stayed at the river Lena, was L. Sienicki (1677—?), colonel of the royal army, author of the memory *Dokument osobliwego miłosierdzia Boskiego, cudownie z kalwińskiej sekty pewnego sługę y chivalcę...*, 1754 (A Document of Peculiar Copassion of God, Marvelously from a Calvinistic Sects' Certain Servant and Praiser..., 1754). The memory contains some important informations in the sphere of ethnography of Chants, Nens, Jakuts, Jukagirs and some informations about the colonization of Siberia. L. Sienicki stayed in Siberia together with Ph. J. Strahlenberg, a Swedish officer — prisoner of war from the battle of Połtawa (1709 — the victory of car Piotr I about the Swedish King, Karl XII), who thanks to his observations published in the book *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia...*, 1730, sometime earlier of the memories of L. Sienicki, is considered to be the precursor in Altaistic studies.

In later years new deportees from Poland were sent to Siberia. About one of them, D. Pawlucki, we get to know from Russian sources informing, that in the half of the XVIII-th century he fought against the Czukuks to subordinate them to the authority of the Russian state.

From the huge number of Confederates of Barks (1768) leads out K. Lubicz-Chojecki, the author of memories *Pamięć dzieł polskich, podróż i niepomyślny sukces Polaków...*, 1754 (To the memory of Polish works, journey and unfavourable

succes..., 1754) containing relations about the Kirgiz. To just the same category of deportees belonged too M. A. Beniowski (1746—1786), a man considered by one as a Pole, by others as a Hungarian. His memories *Historia podróży y osobliwszych zdarzeń sławnego szlachcica polskiego i węgierskiego...*, 1797, (History of travels and more peculiar events of the famous Polish and Hungarian nobleman..., 1797) contain some informations about the Kamchadals and should be taken in consideration always in sources to Siberian's ethnography.

At the end of the XVIII-th century to Kamchatka was deported the participant of Kościuszko's insurrection (1794) J. Kopeć (1762—1827). His *Dziennik podróży...*, 1837 (Diary of travel..., 1837) contains some informations dealing with the ethnography of Siberia, and first of all about the Kamchadals. These informations are valuable complements to the works of: S. Kraszeninnikow (1755), G. Steller (1774), M. Lesseps (1790) and many others.

Similarly interesting ethnographic informations contains *Dziennik Xiędza Faustyna Ciecierskiego przeora Dominikanów wileńskich*, 1865 (Diary of priest Faustyn Ciecierski prior of the Dominicans of Vilna), deported to the area of southern Siberia in the end of the XVIII-th century, and likewise the book of J. Kobylecki (1801—1867), *Wiadomości o Syberii i podróże w niej odbyte...*, 1837 (Informations about Siberia and travels made there..., 1837), establishing the first trial in Polish ethnographic literature of monographic approaching some informations concerning this part of the Russian empire.

Among others more important Polish descriptions dealing with Siberia's peoples we have to mention the publication of E. Felińska (1793—1859), entitled *Wspomnienia z podróży po Syberji...*, 1867 (Memories from a travel in Siberia..., 1867), the memoir of R. Błoński (1817—?) *Pobył na Syberii...*, 1867 (The sojourn in Siberia..., 1867), the work of J. Jodłowski *Myślistwo w Syberii. Wspomnienia z tajgi jeniisejskiej*, 1886 (Hunting in Siberia. Memories from the taiga of Jenisej) and an ample article of B. Reichman (1848—?) entitled *Samojedzi. Studium etnologiczne*, 1882.

To complement the picture of Polish ethnographic investigations in the area of Siberia we have to mention A. Czekanowski (1833—1876), whose property in this field has been presented in the work *A. L. Čekanovskij sbornik nieopublikowanych materiałów A. L. Čekanovskogo statí o ego naučnoj rabotie*, 1961. Certain materials in the sphere of ethnography of Siberia gathered also J. Czerski (1845—1892), and his lingual collections had been worked out by G. Tropin, *Lingwistické skie nabljudienija J. D. Čerskogo*, 1958.

The list of fewer known but highly merit investigators in the field of ethnography of Siberia opens B. Dybowski (1833—1930), who staying in Kamchatka in the character of a physician (1879—1883) collected interesting materials in this sphere. Of great scientific value are also his linguistic collections, concerning the Koriaks and Kamchats, published by J. Radliński *Słowniki narzeczy ludów kamczackich*, 1892—1895, (Dictionary of Kamchats' dialects).

Also great merit in the sphere of ethnography in these areas we owe to W. Sieroszewski, the author of the monograph about Jakuts *Dwanaście lat w kraju Jakutów*, 1900, (Twelve years in the country of the Jakuts) and some articles, which are fundamental works concerning these peoples. More or less in this time in the country of Jakuts there was E. Piekarski, whose investigative works in the sphere of linguistics brought him some scientific distinctions. His *Słovar jakutskogo jazyka*, 1907—1930 (Dictionary of the Jakutian Language) does not have till nowadays an equal one and sets E. Piekarski on the first place in the

international group of Jakuts' investigators. In later years with the ethnography of Jakuts dealt M. Witaszewski (1857—1918), S. Jastrzębski (1857 up to 1931) and F. Kon (1864—1941).

In 1886 B. Piłsudski (1866—1918) has been deported to hard labour on Sakhalin, investigating the language and culture of Ainus and Giliaks. Among some articles published in different periodicals: *Anthropos*, *Globus*, *Folk-Lore*, *Živaja Starina*, *Bulletins et Memoires* of the France Anthropological Society and others, especially attention should be paid to his work *Materials for the Study of the Ainu Language and Folk-Lore*, 1912, being a fundamental work in this sphere.

The history of Polish ethnographic investigations made in Siberia in the XX-th century is exceptionally lean. There is to note the activity of J. Talko-Hryniewicz (1850—1936), and most of all the works of M. A. Czaplicka (1886—1921), who stayed in Siberia in the years 1914—1915. Her interests first of all concentrated to the ethnography of Tungus and Samojezs, and investigations in this sphere brought her the reward of Murichson, admitted by the Royal Geographical Society. We have to mention here S. Poniatowski (1884—1944) too, who was doing 1914 anthropological and ethnographical investigations among Gols and Oroczons. These works have been done under the patronage of Smithsonian Institution in Washington and has been undertaken in connection with the well known in the beginning of the XX-th century theory, that the primitive (native) inhabitants of America — the Indians, trace their descent back to Asia.

So, in a most common sketch looks the history of coming to life Polish writing in the sphere of ethnography of Siberia. The role of Poles in this sphere ended with the moment of discontinuance emperor's deportations, but we have to remember, that nowadays investigations in these areas begin with the attainments of Polish prisoners of war and political exiles in the period from XVII-th up to XIX-th century.